

ROBERT CASTEL

A hátrányos megkülönböztetés III.*

ÖTÖDIK FEJEZET

Állampolgárok vagy „honosított” belföldiek?

Ne éljünk azeegyszerűsítéssel, hogy a külvárosokat *leve* olyan elkülönült településrészeknek lássuk, amelyeket máshonnan kirekesztett tömegek népesítenek be. Akkor is el kell ismernünk – ha akarjuk, ha nem –, hogy társadalmunkban egyre inkább működő félben van egy olyan elkülönítési folyamat, amely egyre csak növeli az „etnikai” eredetű lakosság-csoportokat, a francia társadalom fönmaradó részétől elválasztó távolságot. Lehet, hogy mostanra eljött az ideje annak, hogy elkezdjünk „kirekesztettekről” beszélni – azzal a feltétellel, hogy tisztában vagyunk vele: ezeknek az embereknek a kirekesztése *belülről jön*. Amivel azt akarom mondani, hogy az őket sújtó kirekesztés a tudomásul nem vétel, az el nem ismerés, a hátrányos megkülönböztetés olyan mechanizmusainak terméke, amelyek a republikánus modell torz, félreértett – így a szándékolt hatás ellenkezőjére jutó – alkalmazásából táplálkoznak. A fennen hangoztatott, kinyilatkoztatásszerű, de a különbségekre érzéketlennek mutakozó univerzalizmus a valóságban ahhoz vezetett, hogy az etnikai különbségek stigmává váltak, bezárták az etnikumokat a saját partikularitásukba. Ennek nem lehetett más eredménye, mint az, hogy amikor azzal kellett szembesülniük, hogy számukra megalázó vonásokkal ruházzák fel őket, úgy érezték, csapdába kerültek, megdühödtek és föllázadtak ez ellen.

A 2005-ös év eseményei és a külvárosok problematikája egy olyan önvallató szemlélet kereteibe ágyazódik bele, melynek kritikai éle évek óta egyre élesebb. Az uralom és az alávetés más formáit keresi a francia társadalomban. Azokat, amelyek a gyarmatosító történelmi múlt örökségként meghatározzák, hogy miként is kezelik azokat a népességcsoportokat, amelyek a valaha francia uralom alá került régiókból érkeztek az anyaországba. Így aztán ezen etnikai kisebbségek képviselőinek egyre nagyobb hányada gondolja úgy, hogy elérkezett az idő frontálisan szembefordulniuk társadalmukkal, s föltenniük a kérdést: igaz-e, hogy bizonyos állampolgárokat úgy kezelnek *a haza határain belül*, mintha „a Francia Köztársaság honosított lakói” lennének csak, vagyis másodrendűek? Hogyan jutottunk el odáig, hogy az a kérdés: hogyan is integrálódjanak a társadalomba a bevándoroltak utód-nemzedékei, ma egy olyan prob-

* Robert Castel: La discrimination négative. © Edition du Seuil, Paris 2007. A tanulmány befejező része, a korábbi részeket az előző két számunkban közöltük (*a szerk.*).

lematika keretein belül fogalmazódik meg, mely nyíltan és kendőzetlenül hivatkozik érvként az etnikai hovatartozásra? Számíthatunk-e vajon a republikánus modell olyan újrafogalmazására, az állampolgáriság fogalmának olyan kiterjesztésére, amely emezekből kiindulva képes megteremteni egy etnikailag sokszínű és sokféle kultúrájú tömeget társadalommá, *egységbe* kovácsolni képes szervezőelveket?

A veszélyek sokasodása

Lehet, hogy a francia társadalom és politikai elitje az 1980-as évek elején elszalasztott egy kedvezőnek mutatkozó alkalmat. Valéry Giscard d'Estaing hét évére az a törekvés nyomta rá bélyegét (már 1974-gyel kezdődően), hogy lezárják a francia államhatárokat azon bevándorlók tömegei előtt, akik azért jöttek, hogy munkát találjanak maguknak; hogy lefékezzék és visszaszorítsák a családegyesítési okokból zajló bevándorlást; hogy a már betelepült munkavállalókat arra ösztönözzék: igyekezzenek visszatelepíteni szülőföldjükre. (Ilyen ösztönző a „betelepültek zsozsója” avagy „Stoleru-millió” – arról a miniszterről elnevezve, aki 1977-ben 10 ezer frank támogatást ígért minden önszántából visszatelepülőnek.) Az 1980-ban érvénybe lépő „Bonnet-törvény” megnehezíti az idegenek tartózkodási engedélyhez jutásának feltételeit, s egyre sokasodnak az erőszak alkalmazásától sem visszariadó, „izomból” végrehajtott kitelepítések. Ezek az intézkedések, rendelkezések több ezer személyt érintenek személyesen, köztük is elsősorban – és kiemelten – azokat a fiatalokat, akiket kisebb kihágások miatt marasztalnak el (ezt az „árukapcsolást” fogják majd a „kettős büntetés” névvel illetni). Az összefüggéseknek ebben a rendszerében aztán markánsabbá lesznek majd a rendőrséggel való konfliktusok, illetve feszültebbé válik az „őshonos” lakossággal, elsősorban a kisemberekkel való viszony, emezek ugyanis egyre inkább a bevándoroltakat tekintik felelősnek a munkalehetőségek érezhető hiányáért (a munkanélküliek létszáma *egymillió*s határának átlépésére 1976-ban kerül sor). Szaporodnak a rendőrségi túlkapások és a rasszista alapú bűncselekmények. Már az 1981-es „hosszú, forró nyarat” megelőzően is gyakorivá válnak a külvárosokban a rendőrséggel való összecsapások (különösen Lyon külvárosaiban), és egyre gyakrabban jelennek meg a sajtóban olyan írások, melyeknek témája a szürkés betontömbök által közrefogott vad világ, melyet – természetesen maghrebi eredetű – aszociális primitív hordák tartanak uralmuk alatt.¹

François Mitterrand elnökké választását 1981. május 10-én azonban ujjongó lelkesedéssel fogadják azok az elkötelezett fiatalok, akik azt remélik, hogy mostantól majd alapvető változások következnek.² Az elnöki program azt ígérte, hogy visszavonják a repatriálási törvényeket, illetve hogy a bevándoroltak megkapják a jogot a helyhatósági választásokon való részvételre. Nicole Questiaux (az első, szocialista vezetésű baloldali

¹ E vonatkozásrendszer pontos leírásához lásd C. Bachman és N. Le Guennec, id. mű, különösen a 37. fejezet: „Aux racines des violences banlieusardes”.

² Lásd Adil Jazouli: *L'action collective des jeunes Maghrébins en France*, Paris, L'Harmattan, 1986.

kormányban a nemzeti szolidaritás miniszterének tisztét tölti be) 1981. június 17-én a következőket nyilatkozta: „Szolidaritás mindenkivel! Franciákkal és bevándoroltakkal, megkülönböztetés nélkül, a harmadik világból jöttekkel is! Ez legyen a jelszavunk, s ez legyen tetteink irányítója!”³ A kormány olyan intézkedéseket hoz, amelyek a bevándoroltak helyzetének javítását célozzák. Rugalmasabban alkalmazzák a Bonnet-törvényt, sor kerül az illegálisan bevándoroltak helyzetének tömeges rendezésére, a bevándoroltak megkapják a jogot arra, hogy előzetes engedélyhez folyamodás nélkül hozhassanak létre egyesületeket... Egyre több egyesület létesül, amelyekben javarészt fiatalok, a bevándoroltak leszármaszottai tömörülnek. A kormányzó baloldal egész „eszköztárát” teremti meg azoknak az intézkedéseknek, amelyek a pozitív megkülönböztetés mechanizmusait próbálják meg életre hívni (ha ekkoriban még nem így hívják is őket). Ezek nem kizárólag a bevándoroltak gyerekeit veszik célba, de elsősorban ők a kedvezményezettek. Így jönnek létre a Bertrand Schwartz-jelentés nyomán a munkahely-keresésben segítő helyi kirendeltségek (1981), az „iskoláztatás terén prioritást élvező körzetek” (1981), a „lakónegyedek szociális felfuttatása”-programok (1983), az „érzékeny övezetekben” létrehozott bűnmegelőzési tanácsok (1983), az ugyancsak 1983-ban indult „Külváros '89 hadművelet” (melynek célja az volt, hogy a külvárosok ugyanolyan szépek legyenek, mint a városmagok).⁴ Ezek az intézkedések, papíron legalábbis, eredetiek és magukkal ragadóak. Szemlátomást rendelkeznek azzal az előnnyel, hogy magán a terepen folytatott munkájuk révén (azokban a lakónegyedekben és iskolákban folytatják tevékenységüket, ahol a bevándorló-ivadékok létszámukban erősen túlreprezentáltak, de mégsem jelentenek kizárólagos célnépességet) közvetlenül veszik fel a harcot a megkülönböztetések megnyilvánulásaiival szemben.

Az eseményeknek ebben a sorozatában az 1983 őszi „Menetelés az egyenlőségért és a rasszizmus ellen” (*Marche pour l'égalité et contre le racisme*) emblematikus jelentőségűvé válik. Mint az elnevezés is mutatja, két célt tűzött ki maga elé: militáns nyíltsággal kívánt rámutatni arra, hogy a rasszizmus éledése üszkös seb a francia társadalom testén, s megerősíteni annak az elvnek az érvényességét, melynek értelmében az

³ Idézi Patrick Weil: *La France et ses étrangers* [1991], Paris, Gallimard, Folio, 2004, 194. old.

⁴ Az intézkedésekkel kapcsolatban rendkívül bőséges hivatalos-adminisztrációs leírás, illetve szociológiai elemzés halmozódott fel. Aki egységes és átfogó beszámolót keresne róluk, olyant, ami keletkezésük kontextusába illesztve tárgyalja ezeket az intézkedéseket, az haszonnal forgathatja C. Bachman és N. Le Guennec már hivatkozott munkáját (id. mű, 41. fejezet: „La multiplication des dispositifs”).

TANULMÁNYOK

egyenlőség jog szerint megilleti azokat a magukat *beurnek** nevező fiatalokat, akik identitásukban franciák, és megkövetelik, hogy annak ellenére is franciaként bánjanak velük, hogy leszármazásvonaluk nem azonos a „tősgyökeres franciákéval”. A fiatal *beur*ök „menete” 1983. október 15-én indult Marseille-ből, szerény létszámmal, de december 3-án az úticélul kijelölt párizsi Place de la Bastille-ra már több tízezres tömeg érkezik. Többségükben fiatal *beur*ökről van szó, de nagyon sok és nagyon sokféle ember csatlakozik hozzájuk: egyesületi aktivisták, gimnazisták, egyetemisták, munkanélküliek, hétköznapi kisemberek és – a vége felé – már a politikai pártok képviselői is. A Menetelésnek óriási visszhangja támad. A közvélemény egyértelmű nyíltsággal emeli föl szavát a bevándoroltak gyermekeinek stigmatizálása és az őket sújtó rasszizmus ellen, s ugyanígy reagál a média is. A menet résztvevőiből alakult küldöttséget maga a köztársasági elnök is fogadja az Élysée-palotában, s ott, többek között, egy, a külföldi munkavállalók számára tízéves tartózkodási engedélyt biztosító igazolványra tesz ígéretet. Az időszak egyik ismert aktivistája így idézi fel, hogyan élték meg a népünnepélyek hangulatára emlékeztető eufóriát: „Még ma is tisztán emlékszem arra, milyen lenyűgöző volt a lendület, mely magával ragadta mindannyiunkat. Tisztán és világosan láttuk, hogy történelmi pillanatokat élünk. Szilárdan hittük: most végre leszámoltunk a rasszizmussal és kirekesztéssel. Biztosra vetjük: egy »mozgalom« születésének vagyunk tanúi, amely megállíthatatlanul terjedni, erősödni fog.”⁵

Ezek a fiatalok már egy olyan generációt képviselnek, amely felhagy a „hazatérésben” való reménykedéssel, amelyben apáik – ha ambivalensen is, de – igazából hittek. Franciának érzik magukat, és tudják, hogy életüket Franciaországban fogják leélni. A baloldal – a kormányzati hatalomban is, de főleg a „vörös külvárosokban”, ahol képviselőinek többsége található – szentül hiszi, hogy létezhetnek más magatartásmódok is, olyanok, amelyek ezeket a fiatalokat polgártársaikkal azonos módon kezelik. E magatartásoknak a kialakításában látják a szocialista jelszó („Változtassuk meg az életet!”) konkrét megvalósítását. Gombamód sokasodnak ebben az időszakban az esélyegyenlőség megteremtése mellett síkra szálló egyesületek. Minden arról tanúskodik, hogy ezeknek a fiataloknak föltett szándékuk aktívan bekapcsolódni a francia társadalmi és

* *Beur* (nőnemben *beurette*). A szó a francia argó egyik sajátos változatának a *verlannak* a szüleménye, amely, mint neve is mutatja (*verlan-l'envers*) úgy képez szavakat a „normál” nyelv szavaiból, hogy a betűk vagy szótagok sorrendjét megcseréli. A szó a nyolcvanas években jött létre az *arabe* szóból. Azokat az észak-afrikai eredetű fiatalokat jelöli, akiknek szülei túlnyomórészt Algériában, Tuniszban vagy Marokkóban születtek, ők maguk azonban már Franciaországban.

A szót kitaláló fiatalok önértelmezése szerint a *beur* nem egyszerűen arab etnikai származásra utal, hanem egy kettős kulturális identitásra, abban az értelemben, hogy valaki arab is és francia is, tehát mindkét kultúrába beletartozik. Ugyancsak beletartozik a szó jelentéstartalmába, hogy egyértelmű osztály-hovatartozásra utal. A *beur* alapvetően a lepusztult külvárosokban lakó, többnyire munkanélküli szub-proletariátus fiataljait jelöli. (A hasonló etnikai eredetű középosztályi személyekre a *bourgeoisie* kifejezést szokták alkalmazni.) (A ford.)

⁵ Saïd Bouamama: *Dix ans de marche des beurs. Chronique d'un mouvement avorté*, Paris, Desclée de Brouwer, 1994, 17. old.

politikai életbe. A mozgalomban részt vevők között nagyon sok a lány. Ők elszakadnak a szüleik szülőföldjén érvényes merev családi és vallási hagyományoktól, belevetik magukat az egyesületi életbe és az iskolai tanulmányaikba. A *beurette*-ek érdemeit és iskolai teljesítményét nem is mulasztják el értékelni – legalábbis a tanáraik.⁶

Mindezek alapján a nyolcvanas évek elején nem tűnt elképzelhetetlennek, hogy a francia társadalom késznek mutatkozik majd e fiatalok generációjának befogadására. Mindenesetre e fiatalok túlnyomó többsége erősen kívánt hinni ebben, és maradéktalanul részt kívánt venni a civil társadalom és a politika életében. Ez az újfajta hozzáállás lehetővé lát-szott tenni, hogy túlléphessünk a gyarmati időszak és a függetlenségi háborúk rossz emlékein, a munkát kereső nyomorult bevándorlókkal szemben érzett megvetésen, és neki lehessen látni annak, hogy legalább gyermekeik számára biztosítsuk az egyenlő bánásmód érvényesítésének feltételeit. Miért is ne lehetne ugyanúgy véget vetni az észak-afrikai származásúakat sújtó fájdalomknak és megpróbáltatásoknak? Ahogyan korábban is sikerült ezeknek véget vetni a Belgiumból, Lengyelországból, Olaszországból, Spanyolországból és Portugáliából az országba tóduló bevándorlók esetében, akik bizony kezdetben ugyancsak beleütköztek, még hozzá keményen, az idegengyűlölet megnyilvánulásaiba. Egy szép utópia látszott megvalósulni, amelyhez háttérzenéül Charles Trenet „Douce France” című szonójának a sokatmondó *Carte de séjour* [Tartózkodási engedély] nevű lyoni együttes által játszott változata szolgált.⁷

Vajon tényleges lehetőségekről volt-e szó akkoriban, vagy olyan illúziókról, melyek eleve túlzottan naivak voltak, hogysem hinni lehessen bennük? Ezt így utólag nehéz eldönteni. A nyolcvanas évek elején valóban kirajzolódni látszottak egy újfajta stratégia körvonalai. Ezzel együtt nehezen lenne kétségbe vonható, hogy a helyzet már akkor is „meg volt terhelve” azokkal a súlyos és mélyreható tendenciákkal, amelyekből következtetni lehetett arra, hogy ezek a fiatalok előbb-utóbb kiszorulnak a margóra. A gazdasági helyzet romlott; ahogy a lakosság mind szélesebb rétegei kezdtek úgy érezni, hogy biztonságuk fenyegetve van, s egyre növekvő aggodalommal gondoltak a rájuk váró holnapokra, úgy vált mind érzékelhetőbbé a rasszizmus; az állam integrációs ambíciói is csil-lapodtak, majd pedig siettek a világgazdaság új szabályaihoz igazodni. Akárhogyan is, a következő években a külvárosi fiatalok helyzete egyre inkább romlik, s ez a trend, megszakítás nélkül, a mai napig érvényben van. Melyek a legfontosabb elemek, amelyek helyzetük romlását okozták?

Először is, a már a hetvenes évek elején diagnosztizált válságjelenségek stabilizálódása. Ezekről a megfigyelők többsége és a politikai szereplők

6 Hogy hol a helye a *beur*ök menetelésének a bevándorlók Franciaországban született gyerekeinek generációs pályáivében, ahhoz lásd Stéphane Beaud és Olivier Malet: „Des «marcheurs» de 1983 aux «émeutiers» de 2005. Deux générations sociales d'enfants d'immigrés”, *Annales*, 61. évf., 4. szám, 2006. július–augusztus.

7 Valójában a szonon újrafeldolgozása-adaptálása 1986-ban történik, és már születése pillanatában is ironikus felhangjai vannak, jóval azelőtt, hogy a különböző rap-együttesek számaiban nyíltan megfogalmazódnék a Franciaországhoz való viszony napjainkra érvényes állapota, mely egyre inkább ambivalensnek mondható, s az egyre erősödő *ressentiment* fejeződik ki benne.

még a nyolcvanas évek elején is úgy gondolták, hogy csak ideiglenes érvényűek lesznek, s aztán megint beköszönt a fölívelés. Nos, nem. A munkanélküliségről egyértelműen kiderül, hogy *strukturális* okai vannak. Növekedése együtt jár az ipari termelés visszaesésével, a szakképzettséget nem igénylő munkaposztok számának csökkenésével, ezek a folyamatok pedig erőteljes hatást gyakorolnak az „egyszerű emberek” élethelyzetére, azokéra, akik leginkább bizonyulnak a bevándoroltak vagy leszármazottaik riválisainak a piacon, s akik ugyanabba a térbe zárva élik életüket, mint „ellenlábasaik”. A rasszizmus is megtelepszik, gyökeret ver. A társadalom alsóbb rétegeiben a „csóró fehér” reakciójának formáit veszi fel, azét, aki a saját nyomorúságáért való felelősséget a hozzá legközelebb eső, de tőle valamiben mégis különböző embertársára terheli rá.⁸ A mind élesebb versenyhelyzetben a bevándorolt vendégmunkásokat azzal vádolják, hogy elveszik a munkalehetőséget a tősgyökeres franciáktól, s ezt – ráadásul – még azzal is súlyosbítják, hogy teljesen kisajátítják a közsegélyeket és fölélik a szociális szolgáltatások rendszerének kapacitását, amihez pedig semmi joguk nem lehetne, hiszen nem képezik részét a nemzetalkotó közösségnek. „Elsőbbséget a franciáknak!” – fogja nemsokára szavalni a Nemzeti Front.

Nagyjából húsz év alatt egyértelműen megfigyelhető a bevándorlók-kal kapcsolatos diskurzusnak munkás-közegben való radikalizálódása. Sochaux környéki terepkutatásuk befejezte kapcsán Stéphane Beaud és Michel Pialoux fölidézik a nyolcvanas évek végét, amikor adatszolgáltatóik közül egyesek még – igaz, mind szakszervezeti tagok voltak – a létező feszültségek ellenére „bevándorolt haverjaikról” tesznek említést. A szerzők rávilágítanak arra a kettős folyamatra, amely azóta lejátszódott: egyfelől a munkás-szolidaritások fölszámolódása és a munkahelyen belüli versenyhelyzetek kiélezettebbé válása; másfelől pedig a munkahe-lyen kívül tapasztalt hatásokra való nagyobb fogékonyság, elsősorban ami a „csóringer bevándorló”, a „csóringer arab” provokatívnak ítélt magaviseletét illeti. Így tehát éles választóvonal választja el egymástól a „fehér munkást”, aki azzal igyekszik tiszteletre méltóságát érvényre juttatni, hogy „törzsökös franciaságát” hangsúlyozza, és a „nem-európai bevándorlókat” – mely elnevezés nem egyéb alig-alig eufemizált rasszizmus-nál, amely nem egyszerűen csak a Maghrebből vagy a szub-szaharai övezetből Franciaországba kerültek gyűlöli, hanem a leszármazottaikat is – még akkor is, ha azok már francia állampolgárok.

A *Front national*ra fokozatosan irányuló figyelem, és a Frontnak a fran-

⁸ A „csóró fehér” kifejezésnek történetileg az Egyesült Államokra a polgárháború után beköszöntő társadalmi helyzetben lehetjük eredetét. A fehér népesség egy része ebben az időszakban erősen elszegényedik, s azoknak a feketéknek a szintjére süllyed, akik mindig is olyan szegények voltak, mint amilyenek ezek a fehérek lettek, mostanra azonban mindenféle polgárjogokat szereztek. A versenyhelyzet logikája szerint működő gazdaságban ezeknek a fehéreknek tehát a fekete válik a legfőbb ellenségükké. De akár még azt is megkockáztathatnánk, hogy egy kvázi antropológiai érvényű sémáról beszéljünk, amely segít megérteni, hogy kiélezett versenyhelyzetben milyen dinamikai folyamatok vezetnek el a rasszizmus kialakulásához: a „hozzám-erősen-hasonló-tőlem-különböző”-ben megtestesülő különbséget stigmatizálni kell. Ezt az embertársamat különbözősége mivoltába kell belekényszerítenem, hiszen ha magammal egyenlőnek tekinteném, azt kockáztatnám, hogy elfoglalja a nekem járó helyet, s kiszorít onnét.

cia politikai palettán való tartós megjelenése egyenes következménye annak, hogy ez az attitűd tért nyert. Hogy milyen erőt képvisel, arra az 1983. szeptemberi helyhatósági választások kapcsán ébred rá az ország, különösen Dreux városának szimbólummá vált eseményei kapcsán: itt ugyanis a szélsőjobb, miután az első fordulóban megszerezte a szavazatok 16,7 százalékát, részét fogja képezni annak az önkormányzatnak, amely a második fordulóban győztesnek bizonyul.⁹ A soron következő választás alkalmával a választópolgárok 10–15 százaléka adja a voksát Jean-Marie Le Penre.

A *Front national* „áttörésének” komoly következményei lettek annak tekintetében, hogy milyen magatartást kezdenek tanúsítani a bevándorlók leszármazottaival szemben – elsősorban a külvárosokban. Még ha a Frontnak soha nem sikerült is közvetlenül operatív hatalomra jutnia, érzékelhető jelenléte meghatározónak bizonyult abban, hogy lehetetlenné tegye a hajdani bevándorlók utód-generációi számára, hogy hatékonyan részt vehessenek az ország társadalmi és politikai életében. Olivier Masclet meggyőzően mutatja be, hogy mi történt. Attól való félelmükben, hogy alátámasztják a Front által sűrűn hangoztatott vádakat, melyek azt kárhoztatták, hogy a bevándoroltak mindenféle kedvezményben és privilégiumban részesülnek, a baloldali önkormányzatok lemondtak arról, hogy a „látható” kisebbségek fiatal aktivistái számára fölknálják azokat a pozíciókat, amelyeket megérdemeltnek volna, s amelyekre igényt is tartottak. A zsarolók előtti meghunyászkodás mindenütt az országban megfigyelhető volt, a legmagasabb állami szintekig bezárólag. François Mitterrand vagy Lionel Jospin ugyan miért ne teheték volna meg azt, amit Nicolas Sarkozy 2007 májusában megcsinált, hogy tudniillik bevándorlók leszármazottait is beválasztotta az általa alakított kormányba? Nagyon is megtehetnék volna, csak éppen nem akarták azt a – legelsősorban is választási – kockázatot föl vállalni, hogy szembeforduljanak a közvéleménynek azzal a részével, amely megértéssel fogadta az idegengyűlölő és rasszista nézeteket.¹⁰

Nem arról van szó, hogy mumust csináljunk a *Front national*-ból. (Épp eleget démonizálták, talán túlságosan is, hiszen ha nem félték volna tőle annyira, talán nem bizonyult volna oly erősnek a kísértés, hogy meghátráljanak előtte, és kedvére tegyenek.) Azzal viszont szembe kell néznünk, hogy az általa képviselt álláspontok nagyon is jelentősek, mivel népszerűek. Még ha eltekintünk is a közvéleménynek attól a – népesnek igazán nem mondható – részétől, amely nyíltan hirdeti a maga „nemzeti elkötelezettségét” és a bevándoroltakkal szemben ellenséges beállítottságát, a bevándorlás elutasítása, az a nehézség, amellyel a bevándoroltak gyerkei a francia társadalomba való befogadásának szándéka rendszeresen szembe találja magát, országunk életének megkerülhetetlen eleme. Napjainkban egyre kevésbé tekinthetjük már a *Front national*-t a francia politikai élet *kivételes* elemének. De ez részben abból következik, hogy legsarkosabb nézetei közül a jelenlegi politikai hatalom jó néhányat elköl-

⁹ Françoise Gaspard: *Une petite ville en France*, Paris, Gallimard, 1990.

¹⁰ Legjobb tudomásom szerint a baloldali kormányokban pozíciót betöltő személy egyedül Tofi Yamgnane volt, aki Edith Cresson kormányában 1991 májusa és 1993 márciusa között volt államtitkár a Szociális és Integrációs ügyek Minisztériumában.

csönzött. Jól bizonyítja ezt a bevándorlás-politika terén bekövetkezett szigorodás, és a fiatal bűnözőkkel szemben alkalmazott megtorlás keményebbre fordulása, amely elsősorban a bevándorlók külvárosokban élő nemzedékeit sújtja.

Föl lehet mérni, milyen utat is jártunk be (talán helyesebb lenne elvesztegetett időről beszélni inkább) azokhoz a reményekhez képest, amelyek a *beur*ök menetelése nyomán keltek életre. A menet egyik legnépszerűbb jelszava ez volt, ezt skandálták szinte szüntelenül: „Franciaország olyan, mint egy moped: a keverék az üzemanyaga”. De sem 1983-ban, sem pedig napjainkban nem ez hajtja előre az országot. Sokkal inkább a diszkrimináció.

Teljesen más oldalról, az eseményeknek egy második sorozata is hozzájárult ahhoz, hogy problematikussá váljék, képes lesz-e a francia társadalom befogadni ezeket a fiatalokat. Egész sor nemzetközi eseménynek volt olyan hatása, hogy mindent, ami az Iszlámhoz kapcsolható, *iszlamizmusként* kezdtek értelmezni, vagyis a mi, „európai” társadalmodellünket *par excellence* létében fenyegető veszélyként. Így tehát a munkát keresve az országba bevándorolt emberekkel szemben tanúsított, lenézéssel, megvetéssel elegy *gyanú* szép lassan átbillent abba a muszlimmal szemben érzett *félelembe*, aki a nyugati civilizáció alapjait akarja radikálisan megkérdőjelezni.

Az Iszlám-ellenesség fölerősödésének állomásai a következők voltak: az 1991-es első Öböl-háború, majd a 2000-ben bekövetkezett második palesztin intifáda, majd – nyilvánvalóan – a 2001. szeptember 11-i merényletek, aztán az iraki háború, meg, ezt követően, egy sor, Európában végrehajtott merénylet. Mindenképpen beszélni kell arról, milyen hatást is gyakoroltak ezek az események egyfelől azokra a fiatalokra, akiket származásuk szoros szállal fűz az Iszlámhoz, másfelől pedig a francia közvéleményre.

Younes Amrani, Stéphane Beaud beszélgetőtársa a *Pays de malheur!* című könyvben beszámol arról, hogyan reagált egy francia külvárosi fiatal az első Öböl-háborúra. Ez a reakció azért is jelentőségteljes, mert egy fiatal gimnazistáról van szó, akit „normális” egyednek tekinthetünk: marokkói származású, de semmiféle politikai, illetve vallásos elköteleződése nincsen.¹¹ Ennek ellenére azon nyomban meg kell élnie azt a megaláztatást, hogy egy meghatározott csoportba tartozónak tekintik, az arab agresszort látják benne, majd pillanatok múlva a „szarrá vert” arab agresszort. Föltámad benne az igény, hogy szolidáris legyen azokkal, akik hitsorsosai. Graffitiket fest a falakra: „Szaddamért!, Szaddamért!”, az iskolában a táblára pedig Scud-rakétákat rajzol. Ezenközben pontosan tudja, hogy ez az ügy nem az ő ügye, ez a háború nem az ő háborúja. Így fogalmaz: „Ott volt persze az, hogy milyen képet kell a külvilág felé mutatnunk. Hogy a leigázók ellen vagyunk... Hogy Amerika ellen vagyunk... Az arabok mellett... De aztán gondolkodóba estem. Egy ideje azt hiszem, hogy egyikünk sem volt igazán őszinte, igazából nagy ívben szartunk az egész Közel-Keletre. [...] Játszottuk, persze, az eszünket, de

¹¹ Younes Amrani és Stéphane Beaud: *Pays de malheur! Un jeune de cité écrit à un sociologue*, Paris, La Découverte, 2004.

nagyon is örültünk annak, hogy Franciaországban élünk és gimnáziumban tanulunk.”

Ez a fajta távolságtartó hovatarozás-tudat eléggé általánosnak tűnik az „arab-muszlim”-ként számon tartott fiatalok körében, valahányszor olyan nemzetközi eseményekről van szó, amelyek nem az ő szintjükön zajlanak. Jól dokumentálja ezt Didier Lapeyronnie néhány, az „érzékeny övezetekben” lebonyolított friss keletű terepmunka adatai alapján. „Ezeket azért mégiscsak arabok vitték végbe” – mondja/mondhatja nem is egy tinédzser a szeptember 11-i terrorakciók kapcsán, egy csöpp büszkeséggel a hangjában, és azzal az érzéssel, hogy ez azért mégis visszavágás volt az elszenvedett megaláztatásokért, még ha nem nagyon tudja is, hogy az arab világ a nemzetközi porondon elszenvedett megaláztatásaira gondol-e, vagy pedig az őt saját magát a hétköznapiokban ért megaláztatásokra. De ezzel egy időben (és főleg akkor, amikor egymás között vitatkoznak) bőven előfordulhat, hogy ellene vannak a merényleteknek és a radikális iszlamizmusnak. „Azt *gondolja*-e az ember, amit hangosan kimond, és egyáltalán *hiszi*-e azt, amit mond? Ennek a kérdésnek nincs sok értelme. Gondolja is, meg nem is, hiszi is, meg nem is.”¹²

Ez az „arab-muszlim” identitás ugyanis túlnyomó többségük számára nem önként vállalt, hanem rájuk kényszerített. Bele kell törődniük abba, hogy együtt kell élniük a róluk mások által alkotott képpel, amely teherként nehezedik rájuk, annak a gyanúnak a terheként, hogy igazából nem is azok, amik. Reakciójuk jelentős részben egy olyan tükörképre adott válasz, amely másokról visszaverődve jut a szemükbe, de amelyben nem ismerik fel igazi önmagukat. Lehet-e azonban más lehetőségük, ha egyszerűen mint a Gonosz potenciális megtestesülését ábrázolják őket?

Az iszlamista veszélyről konstruált társadalmi közvélekedés (s még inkább a média teremtette változatok) nem bibelődik a részletek, a finom árnyalatok hihetőségével. Említettük már Khaled Kelkal esetét, aki Lyon külvárosi negyedében nőtt föl, egyik résztvevője volt a párizsi helyiérdékű, az RER Saint-Michel megállójánál 1995-ben végrehajtott merényletnek, s végül a rendőrség lőtte le egy akció során (az akciót a France 3 televíziós társaság kamerái rögzítették). Egyértelmű, hogy az ő pályafutása mind a mai napig joggal nevezhető kivételesnek. Ez nem zavarta a France 2 csatornát abban, hogy az 1995. október 6-i esti híradójában vele kapcsolatban egy „mára már klasszikussá vált pályafutásról” beszéljenek.¹³ Márpedig az ő sorsa egyáltalán nem „klasszikus pályafutás”, sokkal inkább annak egyenesen az ellenkezője. Ami klasszikussá vált – vagy, ha tetszik: rutinszerűvé –, az arra való hajlandóság, hogy a muzulmán világhoz fűző, bármely közvetlen vagy közvetett kapcsolódás nyomán azonnal valamilyen potenciális veszély után kezdjünk szimatolni. Ebbe a trendbe illeszkedik bele az is, hogy a 2005. március 8-i gimnazista tüntetést követően (ezen, kétségtelenül, külvárosokból jött fiatalok léptek fel), egy sor tekintélyes értelmiségi sietett aláírni azt a petíciót,

12 Didier Lapeyronnie: „La banlieue comme théâtre colonial, ou la fracture coloniale dans les quartiers”, in Pascal Blanchard, Nicolas Bancel és Sandrine Lemaire: *La Fracture coloniale*, Paris, La Découverte, 2006, 200. old.

13 Lásd Thomas Deltombe és Mathieu Rigouste: „L’ennemi intérieur: la construction médiatique de la figure de «l’Arabe»”, in P. Blanchard, N. Bancel és S. Lemaire, id. mű.

mely vádlólag mutatott rá a „fehérek ellen indított bosszúhadjáratra”. Az agresszív megnyilvánulások kétségtelenül visszataszítók és elfogadhatatlanok. A tények olyatén csoportosítása azonban, mely azt a látszatot igyekszik kelteni, hogy a fekete és barna bőrű külvárosi fiatalok (mert hiszen igazából ellenük megy ki ez az egész) kollektíven részesei ezeknek az elvadult akcióknak, ugyancsak elfogadhatatlan. Hogy egy egészen friss keletű példára hivatkozzunk: a legutóbbi parlamenti választások alkalmával a sarcelles-i választóközterben pályázó UMP-jelölt a következőket nyilatkozta: „Az én férjem nyugodtan alhat, amikor nem vagyok otthon. Nincs mitől aggódnia. A választóközteremben csak négerék meg arabok vannak. A hideg kilelne attól a gondolattól, hogy valamelyikükkel összeszúrjem a levét.”¹⁴ Tudomásom szerint senki nem tiltakozott ez ellen a kijelentés ellen, mint ahogy semmiféle szankció sem követte, mondjuk az, hogy a nyilatkozót eltiltja a közszerepléstől az a párt, amely – akár honnét nézzük is –, mégiscsak a francia kormányt képviseli, illetőleg azt a köztársasági elnököt, aki egy „arabot”, Rachida Dati asszonyt nevezett ki a legmagasabb közzogi funkciók egyikébe. Frappáns ellentmondás ez, de az biztos, hogy jól illusztrálja, milyen ellentmondásos a Köztársaságnak az etnikai kisebbségekkel fönntartott viszonya.

A „faj” bélyege

Nézzünk szembe a tényekkel! Annak gondolati tisztázásában, hogy milyen helyet foglalnak el a „szemmel látható kisebbségek” a francia társadalomban, szép lassan, fokozatosan és egyre visszavonhatatlanabban egyre nagyobb szerep kezdett jutni a származási kérdésre való érzékenységnek. hogy ne köntörfalazzunk: a rasszizmusnak. Ezt kezdetben titkolni illett, később eufemisztikus megfogalmazásokat kerestek (vagy szégyenkezve beszéltek róla), nagyjából 2000-tól kezdve viszont nyíltan beszél róla mindenki és a közéleti viták középpontjában áll. Az egyik legelső munka, mely az etnikai egyenlőtlenség kérdését nyíltan fölvetette, 2000-ben jelent meg (mellesleg: igen komoly szaktudományos munkáról van szó).¹⁵ Azóta azonban a kérdéstről folytatott vita a „társasági élet” bevett eseményévé vált. A 2001-ben elfogadott Taubira-törvény kapcsán, amely a rabszolgasorban tartást emberiség ellenes bűncselekményként definiálja, viták folytak, milyen örökséget is hagyott ránk a rabszolgatartó társadalom; viták folynak a „történelmi tények tagadásával” kapcsolatos törvényekről, amelyek át akarják értékelni a gyarmatosítást. Aztán jött a Dieudonné-ügy, meg a „Köztársaság honosított lakosainak kiáltványa” 2005-ben; létrejött a Feketék egyesületeinek képviseleti tanácsa (*Conseil représentatif des associations noires – CRAN*). Ugyanebben az évben került sor a „kell-e, hogy büntudatunk legyen” kérdése körüli vitákra, illetve azokra, hogy milyen kárpótlásokat kellene Franciaországnak nyújtania a gyarmatosítás során elkövetett bűnökért cserébe. A poszt-koloniális te-

¹⁴ Idézi a *Libération* 2007. július 27–28-i száma.

¹⁵ Véronique de Rudder, Christian Poirier és François Vourc'h: *L'inégalité raciste. L'universalité républicaine à l'épreuve*, Paris, PUF, 2000.

matika és a Köztársaság honosított státusú lakóinak kérdése mai napig szenvedélyes viták középpontjában áll.¹⁶ Azoknak a követeléseknek a nyomán, melyekkel olyan csoportok léptek föl, amelyek úgy érezték, őket rasszbéli-etnikai hovatarozásuk miatt hátrányos megkülönböztetések érik, s ezért ők áldozatok, pillanatok alatt megindult e csoportok „perbe fogása” a köztársasági univerzalizmus tántoríthatatlan követői részéről. Emezek ugyanis azt vetik e kisebbségi csoportok szemére, hogy bezárkóznak a maguk etnikai partikularizmusába, és egy olyan agresszív kommunitarizmust fejlesztenek ki, mely végeredményben „fehér-ellenes rasszizmusba torkollik”.

Teljes joggal beszélhetünk manapság a „faji” kérdés „újból terítékre kerüléséről”, csak hát persze ügyelnünk kell arra, hogy mit értsünk a szavakon. A „faj” fogalma (mely elsőrendű fontosságú volt a gyarmati időszakban, s amelynek még pontosítanunk kell, hogy mi is a jelentése a mai francia társadalomban) nem kell, hogy szükségszerűen valamiféle leküzdhetetlen biológiai különbségek elvére épüljön, melyek az emberiséget különféle alfajok kategóriáiba zárnák, s e kategóriák identitása aztán egyszer s mindenkorra genetikailag determinálnak bizonyulna (a náciizmus a „fajok” [valójában fajnak nevezett altípusok, vagyis rasszok – a szerk.] közötti különbségek értelmezésének különösen iszonytató változatát produkálta). Amikor „faj”-ról beszélünk, érthetjük ezen olyan kulturális sajátosságok együttállását (s ebből való kimozdíthatatlanságukat), amelyek azért tudnak nemzedékről nemzedékre áthagyományozódni, mert egy adott társadalomra sajátosan jellemző életformákat és érzelmi struktúrákat örökítenek át. Ebben az értelmezésben az a felsőbbrendű „faj”, amely a felsőbbrendű kultúrát, vagyis a *civilizációt* örökíti tovább és terjeszti. Az egyéb „fajok” ehhez képest alacsonyabb rendűségének az a mérceje, hogy milyen távol esnek ettől a civilizációtól, illetve mennyire képesek vagy nem képesek annak asszimilálására. A faji különbség ebben a felfogásban nem egyéb, mint lényegivé szellemített kulturális különbségek rendszere.^{17.*}

Ezt a felfogást használta fel „munkaeszközéül” a gyarmatosítás. A bennszülött egy alsóbb rendű kultúra szülötte, s többé-kevésbé lehetetlen is számára, hogy elsajátítsa a magasabb rendű kultúrát. Más tehát a státusa, mint a civilizációt terjesztő társadalom tagjaié, vagyis, a francia gyarmatosításnál maradva, a francia állampolgároké. Az *indigéna*-állapot

16 E gyakran meglehetősen zavaros viták bemutatásához lásd például Françoise Verges: „Le récit national, le récit des outrages et l'émergence de nouvelles demandes de «droit de cité»”, in Michel Wiewiorka: *Peut-on encore chanter la Douce France? Les entretiens d'Auxerre*, La Tour-d'Aigues, Éditions de l'Aube, 2007.

17 Étienne Balibar: *Le Racisme après les races. Actuel Marx*, Paris, PUF, 2004; valamint „Le retour de la race”, *Mouvements*, 50. szám, 2007. június–augusztus.

* Ha figyelembe vesszük az embertan tudományos meghatározását, akkor ezt nem tehetjük meg. Faj az, amely csak önmagával egyesülve szaporodik, más fajokkal keveredve nem képes erre. (A genetika egyértelműen bebizonyította, hogy az emberiség egyetlen, egységes fajt alkot.) A fajvédők épp azért használják a „faj” fogalmát a „rassz” helyett, hogy bizonyítsák: egy másik „fajjal” való keveredés determináltan biológiai és mentális romlást okoz abban a „fajban”, melyet ők magasabb rendűnek tekintenek. A zsidótörvények ezt pontosan meg is fogalmazták, amikor arról beszéltek, hogy a zsidóság hiába igyekszik alkalmazkodni, a genetikai sajátosságai akkor is rombolóan hatnak a „befogadó fajban”. (A szerk.)

Algériában kidolgozott kódexe (az 1881-es törvény) formálisan is rögzíti a bennszülötteknek ezt az állapotát. Hivatalosan rögzíti a különbséget a francia állam illetősége alá tartozó, jogalany mivoltukban is alattvaló személyek és a francia (anyaországi születésű) állampolgárok között. Az algériaiak – nyilván – francia illetőségűek, hiszen Franciaország fennhatósága alá tartozó *département*-ok lakosai, de nem illetik meg őket a francia állampolgároknak kijáró előjogok. Jogi státusuk speciális, ugyanis olyan polgárjogi korlátozások és büntető-szabályzatok vonatkoznak rájuk, amelyek dependens helyzetbe hozzák őket. Úgy illik azonban, hogy ismételtlen leszögezzük: a francia állampolgár és a „belföldi honos” színes bőrű jogalany közötti különbség nem abból ered, hogy valamiféle „biológiai örökség” tenne köztük megmásíthatatlan különbséget. A bennszülött alsóbbrendűségét egy alsóbbrendű közösségbe való tartozása okozza; ez a közösség, leszármazásából és személyes élettörténetéből következően, eleve adott számára. A „fajba” tartozás a létezőmód természetadta mivolta. Azé, hogy hogyan viselkedsz, hogyan érzel. Ez valami egészen más, mint a civilizált egyed tevékenységformái és értékválasztásai. A különbségtevés kritériuma azonban még akkor sem biológiai természetű, ha természetadta. Még ilyenkor is társadalmi. Egyértelműen bizonyítja ezt, hogy egyes bennszülöttek elnyerhették a francia állampolgárságot; olyanok, akiknek társadalmi helyzete, iskolázottsága, életmódja, s mindaz, amit összefoglalóan civilizáltságon értünk, arról tanúskodott, hogy képesnek mutatkoztak fölülemelkedni a származásuk adta alsóbbrendűségen. A „faj” bélyege tehát meghaladható. Ehhez annyi szükséges – egyzersmind elégséges –, hogy a bennszülött bizonyosságot tegyen: képes a nyugati kultúrához asszimilálódni.¹⁸

1865 és 1937 között kevesebb mint 2500 algériai arab nyerte el a francia állampolgárságot. Ez a szám természetesen nevetségesen alacsony, ahhoz azonban elegendő, hogy ne lehessen egy olyan gyarmatosítói rasszizmusról való képzelgéshez ragaszkodni, mely a biológiai determinizmusra építene. A francia gyarmatosításnak még legbrutálisabb lépései sem zárták ki a bennszülöttek asszimilációjának lehetővé tételét, sőt, erre kifejezetten mutatkozott is törekvés, annak ellenére hogy a „sikeresség” csak kivételesen adatott meg, s mindig is elviselhetetlenül nehéz feltételek teljesítése mellett. Jules Ferry úgy nyilatkozott: „A bennszülöttet rá kell kényszeríteni, hogy asszimilálódjék. Ha nem, úgy pusztuljon.”¹⁹ Ször-

18 Lásd E. Saada: „Un racisme de l’expansion, les discriminations raciales au regard de la situation coloniale”, in D. Fassin és E. Fassin, id. mű. Lásd ugyancsak E. Saada: „Une nationalité par degré. Civilité et citoyenneté en situation coloniale”, in Patrick Weil és Stéphane Dufaux: *L’esclavage, la colonisation et après...*, Paris, PUF, 2005. Az *indigéna*-állapot törvényi rögzítését 1927-ben hivatalosan hatályon kívül helyezték, de a honosított illetőségűnek a francia állampolgárhoz képest hátrányos helyzete a legkülönbözőbb formákban tovább él (például abban, hogy kétféle választói névjegyzék létezik). A bennszülött lefokozott státusa sokféle változatban él tovább a különböző francia gyarmatokon. Így például Új-Kaledónia államügyésze úgy beszél a kanakokról, mint akik „alacsonyabb fokozaton franciák” (E. Saada: „Une nationalité par degré”, id. cikk, 202. old.). P. Weil az algériai muszlimokról írja, hogy „francia illetőségűek voltak, de idegen és nagyon is nem-kívánatos eredetűek, s csak nagyon erősen korlátozott adagolásban volt kívánatos kooptálni őket a nemzet-testbe” (*Qu’est-ce qu’un Français?*, Paris, Grasset, 2002, 238. old.).

19 Jules Ferry: *Le Tonkin ou la mère patrie*, Paris, 1899.

nyúsíges mondat ez, de segít megvilágítani a Franciaország által magára vállalt civilizatorikus küldetést a maga legszélsőségesebb formájában. Ez pedig: írmagját is kitépni a bennszülött kultúrának, hogy egy új társadalmat lehessen fölépíteni, amelyben a Köztársaság értékei lesznek irányt adandók. Jegyezzük meg kiegészítésképp: a gyarmatosításnak léteztek kevésbé brutális formái is, amelyeket olykor őszintén áthatott a vágy, hogy a bennszülötteket a ráció nyújtotta világosságból és a haladás jótéményeiből részeltessék. Ezek az elképzelések valamennyit vissza is vettek a totális asszimilációt illető elképzelésekből, s egy keskeny sávot biztosítottak volna is a bennszülött kultúra továbbélésének, föltéve ha az megmarad alárendelt pozícióban. De abban még ez a változat sem kéltelkedett soha, hogy szembe kell fordulni mindennel, ami a bennszülött elmaradottságáért felelőssé tehető; értsd: azzal, hogy ragaszkodjék saját eredeti kultúrájának jellemzői jegyeihez.

Csak ebből a történeti és fogalmi keretből kiindulva foghatunk hozzá annak tisztázásához, vajon annak megértésében, hogy ma Franciaországban milyen hátrányos megkülönböztetéseknek válhatnak áldozatául a bevándorlók leszármazottai, van-e bármi relevanciája a poszt-koloniális helyzetre, és a „honosított státusú franciáknak” jutó sorsra való visszautalásnak. Nem az a kérdés, hogy Franciaország még mindig gyarmattartó hatalom-e. A honosítottak kiáltványában foglaltak ellenére ilyesmi a szó szoros értelmében nyilván nem állítható. Igazándiból az a kérdés, hogy a francia társadalom vajon megőrizte-e – no persze, némi módosítással – a gyarmattartói múlt bizonyos vonásait, s hogy vajon ezek szolgálnak-e alapul ahhoz a bánásmódhoz, amelyben lakossága egy részét részesíti. Innen nézve két tényező érdemli meg kitüntetetten a figyelmünket. Az első: vajon abban a módban, ahogyan a „bevándoroltak nemzedékeit” észleli ez az ország, és ahogyan viselkednek velük, nincs-e benne a „faj” fogalmának az a fajta „reciklálása”, amely az eltérő etnikai eredetből következően másmilyen kulturális rögzültségekbe egyfajta nemzedékről nemzedékre tovább örökített *második természetet* lát bele, amely – úgymond – lehetetlenné tenné számukra, hogy integrálódhassanak a francia társadalomba? A második: nem működik-e még napjainkban is országszerte a nemzeti hovatartozásnak egy olyan merev és autoriter felfogása, amely az ideálképének megfeleléshez – pont ugyanúgy, ahogyan a gyarmatosító ideológia vélekedett az asszimilációról – azt követeli meg, hogy a másféle származásra visszautaló sajátosságokat mindenki fojtsa vissza és tagadja meg? Mert – úgymond – csak ezen az áron lehet a Francia Köztársaság állampolgárának öntőformájába beilleszkedni?

Ami az elsőt illeti: nagyon is komolyan kell venni annak a „bevándoroltak nemzedékei” címkének a súlyosságát, amelyet visszatérő rendszerességgel aggatnak rá olyan fiatalokra, akik végérvényesen „berendezkedtek” francia földön, s akiknek, hogy a bevándorláshoz bármiféle közvetlen közük lenne, legfeljebb két vagy három generációnyi idővel korábról mutatható csak ki. Ez azt jelzi, hogy „valami nem működik”, valami „nem jön át”, és ezért természetadta ténynek látszik lenni valami, ami pedig csak történelmi körülmények következménye. Ezeknek a fiataloknak a jelen idejű jelenlétét egy olyan múlt látószögéből kívánják értelmezni, mely múlthoz nekik maguknak éppenséggel semmi közük, és

e múlt a jelenből való kitephetetlenségének örök érvényű áthagyományozása azt eredményezi, hogy az *idegen származás* bélyege letörölhetetlenné válik róluk. Nem is oly rég, az oktatásügyi miniszter a *Le Monde de l'Éducation* 2003. novemberi számában személyesen támadt rá a diákok egy konkrét csoportjára „az átlagost meghaladó pimaszságuk” miatt; ezek a diákok pedig: „az arab-muzulmán világ harmadik generációs fiataljai”. Világos, hogy a hátrányok halmozódásáról van szó: nem elég, hogy a nagyszüleik valahonnan külföldről jöttek ide, de ráadásul az arab-muzulmán világból, ami egyértelművé teszi, hogy számukra teljesen más normák érvényesek, mint azok, amelyeket a tősgyökeres franciák követnek. De ezzel még nincs vége: a leszármazottaik ezt öröklik meg tőlük. Így még a „harmadik generáció” is másféle fajta, abban az értelemben, hogy ezek a fiatalok egy értéktelenebb szokásrendszer generációkon átívelően továbbadott hatásához igazodva működnek. Így azután – ahogyan Étienne Balibar megjegyzi – „egy jogi értelemben is, emberileg is visszaborzasztó társadalmi kategóriát sikerül életre kelteni, a *bevándorló-mivolt levetkezhetetlenségét*. »A gyűttmentek minden ivadéka csak gyűttment marad«, akármilyen állampolgárságot szerez is magának.” Ezen a módon – teszi hozzá Balibar – definiálódnak azok a személyek, akikre a „belföldi idegen” címkéjét akasztják.²⁰

A történészek valószínűleg hajlamosak voltak megfeledkezni arról a tényről (vagy ha nem, hát alábecsülték a jelentőségét), hogy Franciaországban két *bevándorlási hullám* volt.²¹ A bevándorlási folyamatnak igenis van egy bizonyos értelemben strukturális dimenziója. Gérard Noiriel például aláhúzza, hogy „túl mindenben, ami megkülönbözteti és elválasztja őket egymástól, a 19. századtól Franciaországban megtelepedő bevándorlók ugyanazokon a próbatételeken mentek keresztül, ugyanazokat az életüket döntő módon befolyásoló, meghatározó tapasztalatokat éltek meg”²². Ez igaz. De az is igaz, hogy egyesek esetében az idegen országban való otthonteremtés jelentette kulturális megrázkódtatás (olykor akár az idegengyűlölet legszélsőségesebb formáit is meg kellett tanulni elviselni) fokozatosan enyhült, megszűnt, s képessé tette hogy beleszervüljenek a francia „olvasztótégelybe”. Mások számára viszont – éppen ellenkezőleg – soha el nem múlik, s ez világosan meglátszik abban, hogy a hátrányos megkülönböztetések semmit nem enyhülnek. A kétféle „történelem” nagyon is egyértelműen definiálható földrajzi körzeteket és kulturális környezeteket választ el egymástól. A „nyugati” típusú bevándorlással érkezők anélkül olvadhattak bele a francia nemzeti identitásba, hogy örökkön örökké fölhánytorgatnák nekik a kezdetek kérdését, és származásukat kezdenék firtatni. Nem tudok arról, hogy valaha is téma lett volna a belga bevándorlók leszármazottainak kérdése, vagy a lengyeleké, vagy az olaszoké; soha senki nem tekintette őket második vagy harmadik generációs bevándoroltaknak. Van azonban egy másik típusú bevándorlás is, melynek forrásvidéke nem a Nyugat, hanem a Dél. Ja-

20 É. Balibar: „Uprisings in the banlieues”, *Lignes*, 23. szám, 2006. november.

21 Lásd P. Blanchard: „La France entre deux immigrations”, in P. Blanchard, N. Boncel és S. Lemaire, id. mű.

22 Gérard Noiriel: *Gens d'ici venus d'ailleurs*, Paris, Éditions du Chêne, 2004.

varészt olyan afrikai régiókból jöttek alkotják, mely régiók fölött Franciaország sokáig uralkodott.

„A bennszülöttnek összehasonlíthatatlanul nehezebb asszimilálnia a kultúránkhoz, mint európai szomszédainknak, akik sok évszázados görög-római és keresztény neveltetésük miatt hozzánk sokkal közelebb állnak.” Ez a mondat 1928-ban hangzott el a Gyarmatügyi Főtanács egyik konferenciáján.²³ A benne megfogalmazódó vélemény azonban még napjainkban is él. A „Köztársaság illetőségébe tartozó” egyed ma már francia állampolgár (megszűnt a „honosított” státus és szabályozásának rendszere), de még mindig magán viseli etnikai származásának jelét, s ez elég ahhoz, hogy úgy gondolják róla: hátha nem hajlandó teljességgel betagozódni a francia társadalomba. A hangsúly nem arra esik, hogy képtelen betagozódni, hanem inkább arra, hogy több-kevesebb ellenállást tanúsít a betagozódás gondolatával szemben. Már a honosított státus idejében is akadtak olyan bennszülöttek, akiket képesnek tartottak az asszimilálódásra. Számuk azóta csak egyre nőtt, egyesekből akár még a Francia Köztársaság minisztere is lehet. Mindez nem változtat azon, hogy az etnikai hovatartozás, ez a rassz-jelleget öltő kulturális sajátosság továbbra is diszkriminatív jegyként nehezedhet az emberre, különösen akkor, ha ráadásul még „a nép gyermeke” is, vagyis ha „faji” eredete hátrányához osztályhelyzetéből adódó hátrányok is társulnak. Ez nem egyszerűen csak a képalkotás kérdése. Mint már láttuk, a hátrányos különbségtévés konkrét gyakorlataiba – még ha ma már megszűntek is legálisnak lenni, mint voltak a honosított státus idején, és elvileg a jogrend és a törvény szankciói sújtják őket – nap mint nap rendre beleütközünk.

A jelenlegi helyzetben van még egy másik sajátosság, amely – ha nem is változatlanul a régi, eredeti formákban, de – reaktiválja Franciaország gyarmattartó múltjának bizonyos vonásait. Korábban már rámutattam: a gyarmatosítás egyik erőteljes ideológiai vezérelve az a gondolat volt, hogy ha a bennszülött ki kívánja érdemelni a francia állampolgárságot, akkor nagyon szigorúan alkalmazkodnia kell a Köztársaság alapelveihez, meg kell tagadnia eredeti kultúráját, amely gátja lenne annak, hogy asszimilálódhassék. A republikánus univerzalizmus a mai napig megköveteli ezeknek a partikularizmusoknak a levétkezését, ami, önmagában, meglehetősen botrányos, de csak akkor nem, ha az, aki erre az áldozattételre vállalkozik, igazi értékeket kap cserébe azokért, amelyekről lemondott. Azonban a „bevándorolt nemzedékek” túlnyomó többségétől megkövetelik, hogy vessenek keresztet minden korábbi kötelékükre, ám a fogadó ország – amely immár a *hazájuk* is – az elismerésnek és az erőforrásoknak még azt a minimumát sem hajlandó nyújtani nekik, ami ahhoz lenne szükséges, hogy biztosítsa társadalmi függetlenségüket. Ha pedig ez a kimenetele a dolgoknak, joggal érezhetik úgy, hogy egy óriási átverés áldozatául estek. A magasztos köztársasági eszmék az etnikai kisebbségek számára valójában nem egyebek kényszernél. Aki egy más kultúra jegyeit hordja magán, attól megtagadják a neki kijáró méltóságot. Hovatartozása érdemtelené teszi, szégyellni valóvá válik, ráadásul még

23 Idézi E. Saada: „Une nationalité par degré...” id. cikk.

azzal is meggyanúsítják, hogy elkülönült közösségbe-zárkózása miatt veszélyt jelent a Köztársaságra.

Mi sem illusztrálja ezt szemléletesebben, mint annak módja, ahogyan ma Franciaországban a muszlim vallást kezelik. Hogy hogyan, az kiviláglik „az iszlám fejkendő esete” néven elhíresült, hosszú pszichózisból. Elég annyi, hogy néhány fiatal lány fejkendőt hordjon az iskolában, s máris riasztanak, hogy a „törzsek Franciaországa” rátámadt a „köztársasági Franciaországra”!²⁴ Elég nehéz komolyan hinni abban, hogy ezeknek a fiatal csitriknek a viselkedése (mely mögött, egyébként, a legkülönbébb motivációk állhatnak) veszélyt jelenthetne a Köztársaságra. A Köztársaság „világiasság-elvének” respektálását sokkal jobban veszélyezteti, hogy Franciaország második legnagyobb vallási felekezete nem részesül teljes, maradéktalan elismerésben. Az 1905-ös törvény kimondja: ha az állam nem támogatja is anyagilag a különböző felekezeteket, azonos mértékben kell biztosítani mindegyik számára a hitélet szabad gyakorlását. A muszlim vallás esetében azonban erről szó sincs. Nagyon gyakran fordul elő, hogy a különböző önkormányzatok, megakadályozandó, hogy valahol mecsetet építhessenek, az arra alkalmas területek esetében sietnek érvényt szerezni elővásárlási joguknak. S még amikor – az 1905-ös törvény szellemében – akadályok emelése nélkül teszik lehetővé a föld megvásárlását, akkor sem biztos, hogy a terv sikerrel járhat. A Bruno Mégret vezette Nemzeti Köztársasági Mozgalom (*Mouvement national républicain*) a hazánk eliszlamosítása elleni harc jegyében a közelmúltban perben támadta meg egy önkormányzat döntését, amely 1 euró szimbolikus összeg lefizetéséért cserébe 99 évre koncesszióba adott egy területet, hogy ott mecset épülhessen. A közigazgatási bíróság a beadvány nyomán érvénytelenítette a bérletet.²⁵ Ez nem anekdota, hanem a hátrányos megkülönböztetés árulkodó példája. Mit sem számít a törvény szellemének álláspontja állam és egyház széjjelválasztásáról, az igazságszolgáltatás meghátrál az iszlamofób nyomás előtt.

Ugyanez a szemlélet mutatkozik meg abban is, hogy bár a francia börtönökön belül igen jelentős a muszlim elítéltek aránya, vallásuk gyakorlását csak nagyon nehezen biztosítják számukra – már ha egyáltalán...²⁶ holott az 1905-ös törvény precízen leszögezi, hogy a vallásgyakorlás lehetőségét „akadálytalanul biztosítani kell az olyan közintézményekben, mint a gimnáziumok, kollégiumok, iskolák, kórházak, menhelyek, börtönök”. Az iszlám vallást itt is hátrányos megkülönböztetés sújtja. Az iskolaügy területén ez a megkülönböztetés más formában jelentkezik. A „világiasság” köztársasági értelmezésébe belefér, hogy az országban működhessenek felekezeti magániskolák, ahol vallásos szellemű oktatás folyik. Iszlám hitű magániskolák miért ne képezhetnék ugyanúgy a francia oktatásügy integráns részét, mint mondjuk katolikusok?

Itt most egyáltalában nem foglalkozom azzal, hogy egy-egy vallásnak mi az eszme- és értékrendszere, csupán azt szögezem le, hogy a francia társadalom nem annyira a Kinyilatkoztatás könyveire alapozó három vi-

24 A. Finkielkraut: „Voiles, la sainte alliance des clergés”, *Le Monde*, 1989. október 25.

25 Lásd Jean Bauberot: „Laïcité: la loi de 1905 mise en cause”. *Le Monde*, 2007. július 18.

26 Lásd F. Kosrokhavar, id. mű.

lágvallás egyikét látja az Iszlámban, mint inkább a domináns kultúrához való viszony szempontjából egyértelműen hátrányt, fogyatékos jelentő identitástudat markerét. Márpedig a köztársasági alapértékek és eszmék értelmében nincs helye kettős mércének a hitbéli és kulturális sajátosságok kezelésében. Ha a valóságban másképp működnek a dolgok, az azt jelenti, hogy az Iszlámhoz tartozást a bennszülött örökség továbbélésének tekintik, ami elkülönült „faji” hovatarozásra utal, így ez az örökség ne kapjon teljes polgárjogot a mi társadalmunkban. Innen nézve, a Köztársaság „integrációs bajnokai” és a szélsőjobboldali nacionalisták annyiban egy követ fújnak, hogy azt, ami számukra a republikánus eszmével (vagy a francia mivolttal) ellentétesnek tűnik, azt a Köztársaságnak (illetve Franciaországnak) egyfajta merev, monolitikus koncepciójára hivatkozva próbálják meg érvénytelennek nyilvánítani. „A gyarmati, illetve poszt-koloniális időszak vándormozgalmi által útnak indított tömegek (mert végtére is őrölük van szó) a köztársasági nacionalizmus törvényességhez ragaszkodásának és a fajgyűlölő nacionalizmus populista szellemiségének harapófogójába kerültek.”²⁷ Ebben a helyzetben mi másból meríthetnének erőt, ha nem a saját kezdeteikhez, saját eredetükhöz való visszatérésből, hogy azokat idealizálják, illetve partikuláris követelések alapjává tegyék. A másoktól való különbözés csak akkor válik veszélyessé, ha megtagadják az embertől az ehhez való jogot, vagy lenézik érte. Így lesz az Iszlámhoz való tartozásból *radikális iszlamizmus*; így vezet odáig, hogy valaki, csak azért, mert fekete és lenézik, a rabszolgatartók áldozatának szerepében tetszeleg, és úgy véli, jogosan követelhet kárpótlást áldozat mivoltáért. Ekkor aztán persze könnyű vádlón rámutatni annak a közösségi bezárkózásnak a veszélyeire, amelynek életre keltésében mi magunknak igencsak tevékeny szerepünk volt.

A közösségbe bezárkózás akkor jelent veszélyt az ország egységére, ha olyan autonóm módon szerveződő csoportok magatartásával állunk szemben, amelyek szembefordulnak a Köztársaság törvényeivel. Franciaországban ilyesmiről nincs szó. Legalábbis egyelőre. Mert a republikánus modell merev zsinórmértékké emelése könnyen vezethet ilyen eredményhez, ami majd maga fogja életre hívni azt a problémát, melynek leküzdésére ez a modell mindenek felett törekszik. Ha nincs hajlandóság a kulturális különbségek elfogadására, s annak szavatolására, hogy igenis helyük lesz a nemzet kebelében, a gyakorlati megvalósítás alakzatai visszavonhatatlanul ítéletet mondanak majd azok fölött, akik számára nem adatik más menekvés, mint hogy a „magunk közül valók” alkotta közösségek felé forduljanak. Ezzel párhuzamosan persze ugyancsak „hasonszőrűek” közösségét alkotják az állampolgáriság vallásának áldozópapjai is, akik – kell-e mondani – a legklasszikusabb módon vannak tövig beletagozódva a francia társadalom eresztékeibe: nekik fehér a bőruk, alkalmaztatásuk nincs veszélyben, ahol a lakásuk van, az nem olyan környék, ahol problémák adódnának. Azoknak a kritériumoknak a megszigorítását követelve, amelyek ahhoz kellene, hogy valakit teljes jogú állampolgárnak lehessen elismerni, a republikánus retorika egy bizonyos változata – ahogyan François Dubet fogalmaz – „olyan csoportok kiszol-

27 V. de Rudder, C. Poirer és F. Vourc'h, id. mű, 11. old.

gálója lesz, amelyek a kedvezményezettek privilégiumainak védelmére fogtak össze”²⁸.

Van-e esélye, hogy a Köztársaság multikulturális legyen?

Hogy meghaladhassuk a nemzet egységét fenyegető végzetes megosztottságot, elengedhetetlenül szükség van a kulturális pluralizmus őszinte tudomásulvételére és az etnikai sajátosságokat mutató csoportokkal szigorúan paritásos alapú bánásmódra.

Franciaország már most is sok-etnikumú és sok-kultúrájú ország. 8 millió olyan lakosa van, akik a „szemmel látható kisebbségek” csoportjaiba tartoznak (értsd: nem fehér bőrűek). Ebből a nyolc millióból durván öt-hat millió már francia földön született. A Maghrebből származók öt-hat milliónyian vannak; közülük 3,5 millió francia állampolgárságú (ide értve a félmillió *harkit** is). A fekete népesség (a tengeren túli megyékből és területekről, illetve a szub-szaharai övezetből származók) létszámát kétmillióra becsülik, közülük másfél millióan franciák. Körülbelül egymillió olyan személy él Franciaországban, akit gyökerei az ázsiai kontinenshez kötnek. Él itt továbbá 3,6 millió „idegen”, akik közül 510 ezren Franciaországban születtek. Több mint másfél millió azoknak a külföldön született személyeknek a száma, akik francia állampolgárságot szereztek.²⁹

Ezek a számadatok bizonyára nem tekinthetők megfellebbezhetetlenül pontosnak (megléhetősen nehéz az etnikai származásról hitelt érdemlő statisztikákra szert tenni). Nem is összegezhető, nem vonhatók egybe, hiszen különböző kritériumok függvényében állították elő őket. Ezzel együtt annyi bizonyosan leszögezhető, hogy több mint 10 millió ember – ha úgy tetszik: a Franciaországban élők nagyjából 15 százaléka – nem „öslakosok” leszámítottja, ennek ellenére *több mint a felük* francia állampolgár.

Másként fogalmazva: Franciaország már most is sok-etnikumú és sok-kultúrájú ország, s ez a jövőben egyre inkább igaz lesz. Nyilvánvaló a kapcsolat e sokszínűség és a múltbéli és jelen idejű migrációs folyamatok között. Annak, hogy a bevándorlási folyamatok megzabolázhatatlanok, nem csak az az oka, hogy a nemzetállami határok egyre átjárhatóbbak, s az egyes országok egyre kevésbé képesek ellenőrizni a rajtuk keresztül végbemenő mozgásokat. Belejártsanak ebbe az eredménybe a francia társadalom belső sajátosságai is. Amint arra François Héran az INSEE de-

28 F. Dubet: „Le retour à l’ordre, et après?”, in *Banlieue, lendemain de révolte*, id. mű, 68. old.

* *Harki*. Az arab eredetű szó azokat a muszlim arabokat jelöli, akik az 1954-től 1962-ig zajló francia–algériai háborúban a franciák oldalán vettek részt, majd a háború végén – tekintettel arra, hogy a függetlenné vált Algériában egyértelműen kollaboránsoknak tekintették őket – elhagyták Algériát és „franciaként” Franciaországba „repatriáltak”. Ez a névhasználat világosan megkülönbözteti őket (és, természetesen, Franciaországban született gyermekeiket) más algériai eredetű franciáktól/francia állampolgároktól (elsősorban a „feketelábúaktól”, az Algériából 1962-t követően hazatelepült „fehér” franciáktól), illetve a Franciaországban élő algériaiaktól. (*A ford.*)

29 Lásd Salvador Erba: *Une France pluriculturelle*, Paris, Librio E.J.L., 2007.

mográfiai adatainak elemzése alapján rávilágít, „demográfiai gyarapodásunk legdöntőbb – ha ugyan nem egyetlen – forrását nemsokára a nemzetközi vándormozgalom adta szaporulat fogja kitenni”³⁰. Választani tehát – merőben függetlenül a munkaerő-szükséglet keltette vándormozgalomhoz való viszonyunktól – csak az ország demográfiai hanyatlása, vagy pedig a népességyarapodás fönntartása között választhatunk. Igazság szerint azonban nincs alternatívánk. „Nincs mit töprengenünk azon, hogy szeressük-e vagy sem a bevándorlást, ez épp oly értelmetlen lenne, mint azon töprengeni, hogy megöregedjünk-e vagy sem.”³¹ François Héran nem fél egy olyan Franciaország képét fölidézni, amely néhány évtizeden belül az eddig befogadott és még ezután befogadandó népességek lassú beszivárgásának hatására pont ugyanazt a képet fogja mutatni, mint a részét képező Réunion-sziget, ahol különféle etnikumok élnek egymás mellett, „fajtiszta állapotban” vagy „keverten”, a vallások megdöbbenően színes egyvelegét gyakorolva, mindezt a Köztársaság törvényeinek maximális tiszteletben tartásával, mindenféle magukba zárkózó kisebbségek között dúló belvillongások nélkül. (Senki ne gondolja, hogy a sziget földi paradicsom, de arra jó példa, hogy az etnikumok közötti – hatékonyan bizonyuló – keveredés, s a kulturális sajátosságok ezzel karöltve járó tisztelete nem feltétlenül utópikus ábránd a francia nemzet egészén belül.) Nem a Köztársaság „meghátrálását” jelentené, ha fölhangyna azzal a törekvéssel, hogy a nemzeti identitást olyan kaptafára szabott képlet szerint írja elő, amely az anyaországban többséget alkotó törzsökös „etnikum” hegemoniájának akar igazolásul szolgálni. Kicsit több képzelőerőt kellene tanúsítani, s arra nyitott szellemiséget, hogy a Köztársaság magába fogadja a másságokat, s lehetővé tegye számukra a békés egymás mellett élést, melynek nyomán egymást kölcsönösen képesek lehetnek gazdagítani. No persze egy kicsivel több éberséget is, mert az irányváltás bármikor bekövetkezhet: harmonikus pluralizmus még soha sem termett magától. Ahhoz, hogy megadassék, szakadatlanul munkálkodni kell. A jelenlegi helyzet arra világít rá, hogy a monolitikus köztársasági modell kikényszerítése olyan rossz irányok felé nyit utat, amelyek ellen a védekezés nem halogatható.

Az igazi pluralizmus megteremtésének nagyon sokan igen kevés esélyt adnak (ha ugyan nem egyenesen csacska illúzióknak tekintik az ebben való bizakodást). Ez talán azért van – legalábbis részben –, mert nagy odaadással ijesztgetjük magunkat. Franciaországban nagyon is gyakran találkozhatunk azzal a „bevándorlók ivadékainak természetéről” kinyilatkozó diskurzussal, mely különös előszeretettel koncentrálna a külvárosok fiataljaira. Ha olyan a helyzetük, amilyen, annak nem más az oka, csak az, hogy nem tudnak – és lényegében nem is akarnak – kikecmeregni belőle. Agresszívek, erőszakosak, aszociálisak, minden ellen lázadnak, semmi nem jó nekik, macsók, a komoly munkának még a gondolatára is éppoly allergiásak, mint a civilizált viselkedés elemi szabályainak követésére; gyűlölik Franciaországot, semmiben és semmilyen

30 François Héran: *Le Temps des immigrés. Essai sur le destin de la population française*, Paris, La République des idées/Seuil, 2007, 12. old.

31 Uo., 105. old.

szinten nem óhajtának közösséget vállalni vele, kivéve akkor, ha abból hasznot húzhatnak. Ez a felfogás nem egyéb a primitív bennszülöttről rajzolt paradigmatisz képzés szélsőséges változatánál. A bennszülött e szerint az ábrázolás szerint egy olyan kulturális örökség letéteményese, amely szembefordítja őt a „megfelelően szocializált kultúrember” viselkedését szabályozó normákkal. Fönntartva, hogy a probléma elmélyültebb elemzést igényelne – hiszen ezek a fiatalok egyszersmind áldozatai is a helyzetüknek, és a konfliktus gyökereinek fölfedéséhez nem elég ám „a felelősséget a vádlottra hárítani” –, szögezzük le, hogy ez a fajta bemutatás nagyjából akár illeszkedhetne is egy minden jövő kilátásától megfosztott fiatal korosztály leginkább alkalmatlanul szocializált marginálisaira. Ilyenekből pedig valószínűleg akad néhány tízezer. Ők nyilván komoly problémákat okoznak a rendfenntartó erők számára, jelenlétük tagadhatatlanul közvetlen és azonnali rendőrségi intézkedéseket tesz szükségessé. A misztifikáció azzal kezdődik, hogy homályos kontúrokkal ez a kép merevedik rá a poszt-koloniális időszak bevándoroltjainak minden leszármazottjára, akikre éppen ezért, konkrétan származásuk miatt vetül annak a gyanúnak az árnyéka, hogy nem képesek vagy nem akarnak betagozódni a francia társadalomba.

Ezt a képet ugyanis, mely nem egyéb nyíltan ideologikus konstrukciónál, minden, valamennyire is komoly elemzés radikálisan cáfolja. Így például az amerikai *PEW Research Center* egy nemrégiben végzett kutatásának arról szóló eredményei, hogy milyenek mutatkozik négy európai államban a muzulmánok integrációja, azt mutatják, hogy Franciaországban a muszlim hitű franciák 72 százaléka egyértelműen úgy érzi, hogy az Iszlám tanainak követése konfliktus nélkül megfér azzal, hogy itt élnek az országban. 91 százaléka pozitívan nyilatkozik a keresztényekről, 71 százaléka pozitívan nyilatkozik a zsidókról – vagyis átlagosan kétszer akkora arányban, mint a nagy-britanniai, a német, illetve a spanyol muzulmánok.³² Egy másik felmérés eredményei azt mutatják, hogy a nyugdíjas kort megért hajdani bevándorlók elsőprő többsége Franciaországban kíván maradni.³³ Ami pedig a fiatalokat illeti: egy, a már Franciaországban született, 18–30 éves maghrebi származású fiatal férfiak körében folytatott vizsgálat arra az eredményre jutott, hogy 78 százaléka már közelebb van a franciákhoz, mint a szüleikhez; 70 százaléka nem tartja elképzelhetetlennek, hogy francia nővel házasodjék össze; és akkor adjuk még ehhez hozzá, hogy 64 százaléka nyilatkozta, hogy – ha úgy esik – fegyvert fogna Franciaországért.³⁴

Hosszan sorolhatnánk még az efféle adatokat, de unalmas lenne. Mindegyik adatsor arra mutat, hogy az a muszlimokról felénk tartott kép, mely szerint kiütést kapnak a francia társadalom értékeitől, a szó legszorosabb értelmében rasszista konstrukció, annak a fajta különbségtévkő fajelméletnek a logikája szerinti, amely esszenciálisnak állítja a le-

32 S. Laacher: *L'Immigration*, Paris, Le Cavalier bleu, 2006, 106. old.

33 Catherine Attias-Doffus (szerk.): *Passage à la retraite des émigrés*, Paris, CNAV, 2004, 109. old.

34 Claude-Valentin Marie: „Enjeux actuels de la lutte contre les discriminations en France”, in Daniel Barrillo: *Lutter contre les discriminations*, Paris, La Découverte, 2003, 126. old.

igázó és a leigázott közötti hatalmi viszonyrendszeren belül az utóbbinak, a bennszülöttnek tulajdonított kulturális pozíciót, s éppen ezért biztosítja annak szüntelen újratermelését. Ha túl tudunk lépni ezen az előítéleten, nincs miért azt gondolni, hogy az ex-bennszülött, azért mert megőrizne valamit eredeti kultúrájából, ne lenne maradéktalanul képes arra, hogy beilleszkedjék a nemzet rugalmassá vált keretei közé. Egy ilyen vállalkozás kivitelezéséhez egyszerre kellene egyfelől energikusan föllépni a jelenleg tapasztalható hátrány-okozó megkülönböztetések ellen, másfelől pedig azt szorgalmazni, hogy a francia lakosság különböző csoportjaival szemben ténylegesen érvényesüljön az egyenlő bánásmód gyakorlata.

Ami az első „programpontot” illeti, az elmúlt tízegynéhány év során sikerült egyre tisztább képet nyernünk a hátrányos megkülönböztetések tényleges előfordulásáról, és arról is, hogy hivatkozási rendszerük igazolhatatlan és elfogadhatatlan. Megvolt ugyan a hajlam és a szándék a probléma titkolására vagy elkenésére, mégis, a kilencvenes évek végével kezdődően működésbe léptek az arra szolgáló szervek, hogy a diszkriminációk elleni küzdelem közpolitikai programmá válhasson. 1998-ban az Integrációs Főtanács jelentése nyíltan beismeri, hogy „a tengeren túli területekről, illetve egyéb Európán kívüli területekről származó színes bőrű franciák” hátrányos megkülönböztetésekbe ütközhetnek.³⁵ Ugyanilyen értelemben foglal állást a Foglalkoztatási és szolidaritási minisztérium számára 1999-ben készült Belorgey-jelentés.³⁶ Kormányzati kezdeményezésre 1999-ben létrejön a Kutatócsoport a hátrányos különbségtéves vizsgálatára (*Groupe d'études contre les discriminations – GELD*), az Állampolgársági kérelmek bizottságai (*Commissions d'accès à la citoyenneté – CODAC*) és a Tevékenységi és támogatási alap az integrációért és a diszkrimináció ellen (*Fonds d'action et de soutien pour l'intégration et la lutte contre les discriminations – FASILD*). 2000-ben a hatóságok létrehoznak egy zöld vonalat: a 114-es telefonszámot tárcsázva panaszt lehet tenni, illetve jogsegélyt kérni a faji diszkrimináció megnyilvánulásaival szemben. A 2001. november 16-i törvény megfordítja a bizonyítási kötelezettséget; e pillanattól a munkáltatóra hárul, hogy ártatlanságát bizonyítsa. A 2004. december 30-i törvény ismételten megerősíti, hogy „mindenkinnek joga van az egyenlő bánásmódhoz, származásától, tényleges vagy vélelmezett etnikai hovatartozásától függetlenül”, s létre hívja az Egyenlő bánásmódot és diszkrimináció-ellenes magatartásért illetékes Főhivatalt (*Haute Autorité de lutte contre les discriminations et pour l'égalité – HALDE*), amelyhez panasz esetén fordulni lehet; az intézmény vizsgálatokat folytat (például teszteli a vállalatokat) és – ha szükséges – az ügyészséghez fordul. E civil (vagy hivatalos) kezdeményezések felsorolásán túl, említést kell tennünk arról, hogy a nagyvállalati szférában is megindul a törekvés egyfajta „alapegyezmény” elfogadtatására a „változatosság dicséretéről”, és a munkaerő-felvételnél szorgalmazzák az etnikai sokszínűség érvényre jutását.³⁷

³⁵ *Luttes contre les discriminations: faire respecter le principe de l'égalité. Rapport au Premier ministre*, La Documentation française, Paris, 1998.

³⁶ Jean-Michel Belorgey: *Lutter contre les discriminations: stratégies institutionnelles et normatives*, Paris, Éditions de la MSH, 2001.

³⁷ Lásd Karim Amidat: *Discriminez-moi. Enquête sur nos inégalités*, Paris, Flammarion, 2005.

Ezek a lépések, intézkedések nem elhanyagolható jelentőségűek, s telve vannak jó szándékkal. Ez azonban nem elég ahhoz, hogy a problémát föl lehessen számolni. A 2006-os évben a HALDE például körülbelül kétezer bejelentést kapott, s ebből mintegy negyven nyomán indult jogi eljárás, ami – a társadalmi valóság ismeretében – elég nevetségesnek tűnhet.³⁸ Lássuk azonban be, hogy még ha jóval szélesebb hatáskörrel – né tán rendőrhatalósági jogosítványokkal – rendelkeznek is, a HALDE legjobb esetben is csak arra lenne képes, hogy valamennyire visszaszorítsa a hátrányos megkülönböztetés bizonyos fajta gyakorlatait, a nélkül azonban, hogy bármiféle hatással lehetne azokra a folyamatokra és dinamikákra, amelyek ezeket életre keltik, működtetik. Még ha egyesével rendbe tudja is tenni néhány, az igazságtalanságok áldozatául esett ember dolgát, ez a fajta intézkedésrendszer képtelen arra, hogy érdemben befolyásolhassa a diszkriminációs jelenségek kollektív természetét – értsd: társadalmi meghatározottságát.

A francia társadalom kétség kívül előbbre lépett abban, hogy tudatára ébredjen, mennyire rutinná vált már az országban a „faji alapon” működő hátrányos különbségtevés. Ez a „ráébredés” egyáltalán nem független a megkülönböztetések áldozatai számára elégtételt követelő mozgalmak (az előzőekben említett) mind gyakoribbá válásától. Bármennyire szükség legyen is azonban az elégtételt nyújtó, büntető viszont-intézkedésekre, a hátrányos megkülönböztetés gyakorlata ellen igazából nem ezen a terepen kell az igazán hatékony küzdelmet megvívni. A különböző társadalmi csoportok közötti viszonyrendszer ökonómiáját kellene megváltoztatni. Lehetséges-e másfajta helyet biztosítani a társadalmon belül azoknak a csoportoknak, amelyeket napjainkban a diszkriminációs ideológiák elfogadottsága miatt értéktelennek illik tekinteni?

Miből eredeztethető az etnikai kisebbségek hátrányos megkülönböztetése? Egy kettős, a biológiai eredetben és az osztály-hovatartozásban egyszerre mutatkozó hátrány-helyzetből. A kettő ellen egyszerre kell fölvenni a harcot. A „faji jelleg” figyelembe vétele a gyarmati uralom hatalmi keretei között egyet jelentett a bennszülöttnek minősített kultúrák leértékelésével. Ha ez a gyarmatbirodalmi rendszer ténylegesen és végérvényesen megszűnt, annak azzal a következménnyel *kell* járnia, hogy a gyarmati uralom ideje alatt lenézett, alsóbb rendű állapotba taszított kultúrákat (s az őket képviselő embereket) mostantól a többiekkel egyenrangúnak tekintsük. Ez a követelmény már csak azért is teljesítendő, mert nemcsak hogy túlvagyunk a gyarmatosítások korán, de erőteljesen ki vagyunk téve a globalizáció mindazon áramainak, amelyek a francia partokra sodorják ezeket az erősen különböző kultúrákat (vagyis egy csomó új vallást és életforma-változatot). A republikánus modellnek bizonyoságot kell tennie arról, hogy nem foglya annak a formának, melyet akkor öltött magára, amikor még egy etnikailag, kultúrájában és vallásában teljesen homogén társadalom igényeinek kívánt megfelelni. Amit a vallás kapcsán az 1905-ös törvénynek sikerült kivívnia és megvalósítania, az például szolgálhat az egyéb vonatkozásokra. Ennek a törvénynek sikerült

38 Lásd S. Laacher, id. mű.

ugyanis egy mélységesen katolikus tradíciókba gyökerezett, ámde ugyanakkor kegyetlen vallásháborúk által szabdaltságot olyan nemzetet teremtenie, ahol a vallásgyakorlás különböző változatai képesek egymást tolerálni, létrehozni a párbeszéd és a vita különböző formáit, illetve – a világiasság köztársasági princípiumának alapján – versenyre is kelhetnek egymással. Ebbe a rendszerbe az Iszlámnak már most teljes joggal bele kellene tartoznia – s nem annyira vallás mivolta jogán, mint inkább a Köztársaság világi jellege okán.

Túl a kultúra vallási dimenzióján, a republikánus modell ambiciózusabb távlatokra is törhet. Olyanokra, amelyeket Achille Mbembe (akinek kulturális horizontja kétség kívül fölébe emelkedett a nemzethatároknak és az etnikumokat elválasztó korlátoknak) így jellemezte: „Ami pedig univerzalista modellünk erejét illeti, az abból a képességünkből fog táplálkozni, hogy képesek vagyunk megérteni: a nem közénk tartozókkal kialakított kapcsolataink java részben annak megtapasztalásából és kitanulásából állanak, hogy mi lehet a közös a történeteinkben, milyen közös történeteink lehetnek, legfőképp akkor, amikor ezeket a történeteket megtagadni igyekszünk és legszívesebben nem beszélünk róluk.”³⁹ Ez az út inkább egyfajta kozmopolitizmus irányába visz, mintsem a nemzet tudat afféle fölmagasztalása felé, amelyben manapság kedvtelve tetszelgünk. Vannak, kétségkívül vannak kockázatai, ha ezt az utat követjük, de megfelelhet a republikánus univerzalizmus azon lehetséges értelmezésének, amelynek jegyében a Forradalom pillanatában megfogant: egyfajta nemzeti etnocentrizmusba való bezárkózás helyett amellettesz hitet, hogy az emberek egyetemes közösségére érvényes értékeket *mindenki* számára biztosítani kell. Meglehet, abban a történelmi pillanatban, amikor a világ állapota azt igényli, hogy mind a gondolatok, mind a tettek mezején fölülemelkedjünk a nemzeti kereteken, ez az egyedüli alternatívája a nacionalizmusnak.

A hátrányos megkülönböztetések elleni küzdelem egyszersmind azoknak a társadalmi létfeltételekben mutatkozó különbségeknek a föl számolását is célul tűzi ki, amelyeknek következtében az etnikai kisebbségek képviselői mindegyre felülreprezentáltak mutatkoznak azok között, akik szegények, akik elveszítették a munkájukat, akiket a társadalmi létbiztonság elvesztése fenyeget. A „faji” kérdés és a társadalmi kérdés nem külön entitásként létezik; az egyiknek és a másinak a hatásai összegződnek. Különösen igaz ez – mint már sokszor emlegettük – a külvárosi fiatalok esetében. Amikor elérik azt az életkort, hogy munkába álljanak, nagyon sokan közülük úgy tűnnek föl, mint a proletariátushoz (vagy talán inkább egyfajta modern szub-proletariátushoz) tartozók, akik alkalmaztatás és munkanélküliség között hanyódnak, és meglehetősen gyakran a termelési rendszer keretein kívül biztosítják megélhetésüket. Amikor még iskoláskorúak, szinte majdnem mindig a legrosszabb pályautakat járják be, az iskolában kudarca vannak ítélve, rendkívül kevés és gyenge minőségű iskolai tőkét képtelenek bármire is konvertálni a munkaerőpiacon. Egészen bizonyos, hogy a diszkriminációk ellen

³⁹ Achille Mbembe: „La République et l’impensé de la race”, in P. Blanchard, N. Bancel és S. Lemaire, id. mű, 157. old.

folytatott küzdelemnek ezeknek a hátrányoknak a visszaszorításával kell kezdődnie, ugyanis ezek eredményezik, hogy e fiatalok a társadalmi hierarchia legalsó fokaira szorulnak ki.

Úgy gondolom, ezt a fajta munkát nem nagyon lehet elvégezni úgy, hogy az ember lemond az előnyt-nyújtó megkülönböztetések stratégiájának működtetéséről. Az ezeket a fiatalokat „átlagos társaiktól” elválasztó távolság akkora (iskoláztatásban, munkához jutásban, de nagyon gyakran a lakáshelyzetet vagy a mindennapi életkörülményeket illetően is), hogy speciális intézkedésekre lenne szükség ahhoz, hogy az ennyire nélkülözőknek egy kicsivel több erőforrás jusson. Erre törekszenek a pozitív diszkriminációs stratégiák. Ezek alkalmazásának van azonban egy rendkívül komoly kockázata. Amikor a különösen hátrányos helyzetű csoportokat veszik célba, beemelik a nyilvánosság látókörébe minden hátrányukat és minden negatívumukat, így tálcán kínálják őket prédául a társadalmi megtorlás akcióinak. Amikor az etnikai kisebbségek tagjairól van szó, ez a kockázat csak még nagyobb. Közismert, hogy a populista rasszizmust éltető egyik érv éppen az, hogy ezek a franciának nem minősíthető népeiségek olyan szociális támogatásokból részesednek, amelyeknek csak a tősgyökeres franciákat lenne szabad megilletniök. Belegondolni is rossz, mi lenne vajon a helyzet, ha ezeknek a népeiségeknek valamiféle kvóta-szerinti logika alapján juttatnának „kedvezményeket”?

Ezeknek a stratégiáknak a területi illetékesség szerinti működtetése esetleges kiutat jelenthetne a zsákutcából. Ebben az esetben a speciális intézkedések valamilyen földrajzilag lehatárolt övezetre vonatkoznak, egy-egy lakónegyedre vagy ezek összevont tömbjeire; egy-egy iskolára vagy iskolák meghatározott csoportjára. Úgy jelentenek kedvezményt az etnikai kisebbségek ott élő képviselői számára, hogy nem ők lesznek az egyedüli kedvezményezettek, hanem mindenki, aki ott él. Így tehát az eljárások nem illethetők az etnikai „elfogultság” vádjával. Ez nem egyszerűen „technikai trükk”. A területi stratégiák azért is bizonyulnak fontosnak, mert rámutathatnak arra, mi a kapcsolat a „faji” kérdés és a szociális kérdés között. Az iskolai kudarc, a munkanélküliség, a szegénység, a létbiztonság-vesztés elleni energikus védintézkedésekre az alsóbb osztályok fiataljainak ugyanúgy szükségük van, mint az etnikai kisebbségek fiataljainak. A két csoportnak a társadalmi struktúrában elfoglalt helye ugyanis szoros rokonságot mutat, az etnikai származást büntető diszkrimináció csak ráadás a közös nehézségekre. Az egyenlőtlenségek csökkentése érdekében folytatott tevékenység tehát közös és kölcsönös előnyt jelent e csoportok számára, olyan előnyt, amely független etnikai megosztottságtól. Az intézkedéseknek ez a fajtája előnnyel szolgáló megkülönböztetés, annak érdekében, hogy a kedvezményezettek kikeveredhessenek deprivált helyzetükből – akárhik legyenek is.

Mindezekből következően, azok a kritikák, amelyekkel a pozitív diszkrimináció stratégiai természetű lépéseit illették (ezek elsősorban az iskoláztatás terén prioritást élvező körzetekben, illetve a várospolitikák formai keretei között léptek működésbe), ha gyakran jogosak is, semmiképp nem bizonyulnak perdöntőnek. Nem az alapelveket kell megkérdőjeleznünk, hanem az eszköztárak elégtelenségét és alkalmazásuk olykor igen korlátozott voltát kell kifogásolnunk. Afelől nem lehet vita, hogy

nem lehet sorsukra hagyni azokat a fiatalokat, akik olyan mértékben elszakadtak a klasszikus iskolarendszertől s annak követelményeitől, hogy a társadalomból való teljes kiszakadás fenyegeti őket. Ugyancsak nem lehet magukra hagyni a lepusztult városi övezetekben a lakosság leginkább sebezhetőnek bizonyuló részét, akik számára az egyik napról a másikra vegetálás is erejüket meghaladó kihívásnak bizonyul. Ha azt akarjuk, hogy csökkenjen az átlagtól való reménytelen leszakadásuk mértéke, a számukra segítséget nyújtó speciális intézkedések elengedhetetlenek.

Abból, amit mondunk, természetesen következik az is, hogy ezeket az intézkedéseket átmenetieknek kell tekintenünk, funkciójuk elsősorban az, hogy előkészítsék a „terepet” a nagyobb léptékű reformok számára. Az iskoláztatás terén prioritást élvező körzetek létezése például alkalmat teremthetne egy olyan pedagógia kidolgozása számára, amely képes az alsóbb társadalmi osztályok igényeihez igazodni, képes az ide tartozó gyerekeknek megadni azt az alap-tudást – egy megújult, egységes iskolarendszerre támaszkodva –, melyre mindenkinek szüksége van, aki igazodni akar napjaink világához, annak követelményeihez. Ebben a szellemenben a prioritást élvező körzetek speciális jellege csak látszólag jelent szembefordulást a Köztársaság oktatásügyi rendszere által képviselt univerzalizmus típusával, mely szerint „ugyanazt az iskolát mindenkinek!”. Sokkal inkább a szóban forgó rendszer elitista deviációival szemben föllépő gyakorlati kritika kezdeményét kell benne látnunk. Olyan kritikát, amely rávilágít arra az ellentmondásra, hogy miközben ennek a rendszernek egyenlő elbánásban kellene részesítenie minden gyereket, a valóságban egy szelekció eszközeként működik. A szelekció lényege, hogy egyeseket ugyan a társadalmi hierarchia magasabb pozícióba emel, de ezt annak árán teszi, hogy egyre jobban kizárja és megalázza azokat a gyerekeket, akik kevésbé vannak fölszerelvek az ehhez szükséges helyzetálláshoz, a kiváló pozíciók megszerzésének eszközeként felfogott, iskolai versenyfutáshoz.⁴⁰

Ugyanez a helyzet a várospolitikákkal is. Ezeket nem kell arra ítélni, hogy az államigazgatás által távolból levezényelt, kívülről szponzorált tevékenységként próbáljanak hatást gyakorolni a lakónegyedekre. Arra is alkalmas eszköznek bizonyulhatnak, hogy segítsenek fölerősíteni a lakosság saját környezetére gyakorolni képes kezdeményezéseit. Hogyan? Azzal, hogy lendületet adnak az egyesületi tevékenységnek, azzal, hogy megsokszorozzák az információ- és tevékenység-csere hálózatait, azzal, hogy olyan fejlesztési prioritást élvező övezeteknek a létrehozását kezdeményezik, amelyek tevékenysége révén föllelhetik és megteremthetik autonómiájuk feltételeit.⁴¹ A cél nem egyszerűen csak a városnegyed önmagában való rehabilitációja, hanem az is, hogy lakosai képessé váljanak mobillá lenni, ne kényszerüljenek lakóhelyük foglyai maradni.

Ilyenféle javaslatokat azonban könnyebb megfogalmazni, mint valóra váltani. Mindazonáltal kirajzolják az utat, amelyet követnünk kell, amelyről nem térhetünk le, ha küzdeni akarunk a hátrányos megkülönböztetések ellen. Ennek a küzdelemnek az a célja, hogy kimozdítsa a francia

40 Lásd F. Dubet: *L'Ecole des chances*, Paris, La République des idées/Seuil, 2004.

41 Lásd Jacques Donzelot: *Quand la ville se défait*, id. mű.

társadalom zárványokba zárt csoportjait, amelyek közöttünk, velünk együtt élnek, ámde sosem tekintik őket úgy, hogy közénk tartoznának. Ennek az ellentmondásnak a föloldása két oldalról közelíthető meg: a politikai értelemben fölfogott társadalmi tagság felől, illetve a szociális állampolgáriság felől. A politikai értelemben vett társadalmi tagság teljes elismerése csak úgy jöhet létre, ha az alapjául szolgáló republikánus koncepciók eléggé rugalmassá válnak ahhoz, hogy befogadják egy olyan kultúra elemeit, mely idegenből érkezett, de amelyet megillet a polgárjog, itt is. Ebből az következik, hogy át kell definiálnunk, hogyan értelmezzük az állampolgáriságon belül a biológiai eredet és a vallási hovatartozás különbségeit. Ez annál is fontosabb, mert nemcsak azokra vonatkozik, akik leszármazottai hajdani „bennszülötteinknek” (mint a „bevándorló-leszármazott” külvárosi fiatalok). Ennél jóval általánosabban veti fel azt a kérdést, hogy hogyan fognak működni egy olyan társadalomban a politikai szabályozás formái, amely egyre inkább sok-kultúrájú és sok-etnikumú lesz.

Ami pedig a szociális állampolgáriság kérdését illeti, annak teljes kibontakoztatása és érvényre jutása föltételezi, hogy meglegyen azoknak az erőforrásoknak és szociális jogoknak a minimuma, ami alapul szolgálhat az egyes emberek társadalmi függetlenségének szavatolásához. Nyomatékosan hangsúlyozzuk, hogy ez az állítás *nemcsak* a migrációs folyamatok nyomán Franciaországba került népeiségekre érvényes, de rájuk *is* érvényes. Ez mindközönségesen azt jelenti, hogy etnikai származásuktól függetlenül illeti meg azonos bánásmód mindazokat a hátrányos helyzetű csoportokat, amelyek olyan körülmények között élnek, amelyek között ők maguk nem képesek társadalmi függetlenségüket érvényre juttatni. Innen nézve, a pozitív diszkrimináció különféle módzatai úgy tűnnek föl, mint olyan lépések, amelyeket meg kell lépünk, ha el akarunk jutni ehhez a társadalmi függetlenséghez. Céljuk nem önmagukban van, hanem abban, hogy módot nyújthassanak önmaguk túllépésére, vagyis az állampolgáriság olyan, mindenki számára közös rendszerének megteremtésére, amelyben már nem lesz különbségtetés (még előnyben részesítő sem), mert nem lesz rá szükség. Vitathatatlanul ambíciózus látomás ez, de nem mondhatunk le róla – legalábbis mint egy olyan köztársaság vezéreszméjéről és szabályozó elvéről, ahol az állampolgáriság nem annyit jelent csupán, hogy az embernek ott a neve a választói névjegyzékben, hanem ennél sokkal többet. Azt, hogy jut neki hely a társadalmi viszonyok hétköznapi ökonómiájában is.

Összegzés

Nem szégyellem megvallani, csodálom a francia köztársasági modellt életre keltő hajdani forradalmárokat. Igen fennkölt véleményük kellett, hogy legyen az egyénről mint állampolgárról, ha magabízón benne merték föllelni a társadalom középpontját, merték őt tenni meg a politikai legitimitás letéteményesévé és egyetlen felelősévé. Ugyancsak párfját ritkító bátorság kellett ahhoz is, hogy szembe merjenek szállni a fölébük tornyosuló egyházzal, nemességgel, különb-különbféle helyi kis- (és na-

gyobb) királyokkal, akik a nekik alávetetteket gúzsba kötve tartották a függőségi viszonyoknak abban a hálójában, melyről az isteni transzcendencia erősen törekedett azt hitetni, hogy örök. A nemzetnek a vendée-i felkelés fölött aratott győzelme az individuum eljövételén fölépülő modern társadalom győzelmének bizonyult a hagyományos privilégiumok és kiszolgáltatottságok fölött, amelyek kötelékében az ember – amint azt a régi feudális jogrend kinyilvánította – csak valakinek vagy valaminek (följebbvalónak, intézménynek, közösségnek) a számára létezőként tartott számot arra, hogy számon tartsák, nem lévén joga arra, hogy saját maga számára legyen önnön értelme és célja.

Egy ilyen világfelfordulás persze nem mehetett végbe anélkül, hogy ne kellett volna légyen valami árat fizetni érte, nem is keveset. De ez volt az ára annak, hogy ki lehessen alakítani a kölcsönösségnek és az alkuknak, nemkülönben a vitáknak és konfliktusoknak azt a világát, ahol a törvény fölötté állhat az önkényességnek, a közérdek pedig az egyéni érdeknek. Manapság nosztalgiával tekinthetünk vissza közhasználatból kikopott helyi nyelvekre, nyelvjárásokra, meghatóan nevetségessé vált hagyományokra, vagy olyan egyedi „különösségek”-re, melyeknek igazi értelmét, funkcióját talán már nem is ismerjük pontosan. Azért tehetjük ezt, mert abban a helyzetben vagyunk, hogy már úgy mondhatunk fölöttük értékítéletet, úgy hasonlíthatjuk őket össze egymással, s ha úgy esik, úgy kötelezhetjük el magunkat újra mellettük, hogy nem fenyeget minket a kockázat: választásaink foglyul ejtenek minket. A kelták le származottai, például, beszélhetnek ma bretonul, sőt még az iskolában is használhatják ezt a nyelvet. Folklorjuk ápolásával kultuszt teremthetnek az ősi hagyományoknak. Hogy ezt megtehetik, azt a Köztársaságnak köszönhetik, mert enélkül most egy olyan régió lakói lennének, amelyet mai szóval *alulfejlettnak* minősítenénk. Ha csak minden ízében meg nem tagadjuk a modernitás eszméjét, el kell ismernünk, hogy igen erős kötelék fúzi egybe az „általános érvényesség” mind tágabbá kiterjesztésén keresztül kibontakozó, egyetemes „emberi” fölerősödését, és a szabadság és függetlenség az egyén számára megnyíló kereteit. Mint tősgyökeres breton, nem kérem a Köztársaságtól, hogy elnézést kérjen és kárpótoljon azért, ami történt, épp ellenkezőleg, elismerem, hogy adósa vagyok.

No persze, szépítem egy kicsit a dolgokat. Bár pontosabb lenne azt mondanom, hogy átugrottam a fejlődés állomásait. Nem feledkezhetünk meg ugyanis arról, hogy az állampolgáriság Nyugat-Európában és Franciaországban először azok között a keretek között bontakozott ki, amelyeket Peter Wagner a „korlátozott liberális modernitás” névvel illet.⁴² Nemcsak arra gondolok, hogy a francia nők csupán a második világháború után nyerték el a politikai jogok összességét. A Forradalmat követő időszakban a néptömegek nagy része igen sokáig olyan szociális helyzetben volt, amely lehetetlenné tette számukra az állampolgári jogok maradéktalan gyakorlását. A proletár, a szegényparaszt, az életét egyik napról a másikra tengető dolgozó ember csak nagyon kevéssé „állampolgár”. (Még jóval az után is csak nagyon-nagyon kevéssé az, hogy eltörlik a

42 Peter Wagner: *Liberté et discipline. Les deux crises de la modernité*, Paris, Métailié, 2002.

választójog gyakorlásából tömegeket kizáró cenzus-szabta korlátokat.) Mindegyikőjük beláthatatlan távolságra van az állampolgár-egyénektől a felfogásától, amely az Emberi és Polgári Szabadságjogok Nyilatkozatának bevezetőül szolgál. Az pedig még ennél is sokkal nyilvánvalóbb evidencia, hogy a primitív vadember, a rabszolga, a bennszülött semmiképpen nem állampolgár. Ők mind teljességgel kívül esnek a politikai társadalom szféráján, mint ahogy a közönséges, hétköznapi társadalomba is csak az alávetettség egyoldalú kapcsolatrendszerének kereteiben férnek bele.

A „korlátozott liberális modernitás” tehát a társadalmi tagságnak egy hihetetlenül szűkre szabott felfogását keltette életre. Ez a modernitás a maga illetékességi körén – azaz a *nemzet*en – belül a közvetlen jogszolgáltatás mindennapi gyakorlatában igen sokáig kizárja a lakosság túlnyomó többségét abból, hogy a társadalom teljes jogú tagja lehessen. Nem volt elég *franciának* lenni ahhoz, hogy az ember *honpolgár* lehessen. S ha Franciaország ilyen volt, akkor, *a fortiori*, lakott világunk háromnegyedén szinte minden ember ki volt zárva abból, hogy saját társadalmának teljes jogú tagja lehessen.

Úgy illik, hogy aláhúzzuk: a társadalmi tagság demokratizálása nemzeti keretek között ment végbe; még pontosabban: egyes nemzetállamok keretei között. Nyugat-Európában egy hosszú, majd’ száz évig tartó konfliktusokkal teli időszak alatt épült ki az a szociális állampolgáriság, amely széleskörű védelmek formájában (vagyis a szó teljes, maradéktalan értelmében vett társadalombiztosítás formájában) a „bennszülött” lakosság nagyobbik része számára biztosítja függetlenségének feltételeit. Ez a politikai értelemben vett állampolgáriság párja. Ez teszi lehetővé, hogy a társadalom teljes jogú tagjaként létezés (amely a korlátozott modernitásban még csak egy szűk elit előjoga volt) e nemzetállamokban a lakosság nagyobbik részét megillessen.

Mindeközben azonban a nyugati civilizáció keretei között maradunk, márpedig a világ legtöbb táján ismeretlenek maradnak az itt zajló folyamatok. Rá kell mutatni arra, mi az összefüggés a társadalmi tagság nemzetállamon belüli demokratizálódása és a között, hogy milyen domináns pozíciót töltenek be a világban azok a nemzetállamok, ahol ez a demokratizálódási folyamat végbemegy. Ezek ugyanis azért vághatnak bele mindenféle ambiciózus társadalmi programokba, mert nagyon egyenlőtlen csereviszonyok kedvezményezettei. E viszonyok pedig a gyarmatbirodalmak kiépítésének korszakában, majd a poszt-kolonialista időszakban is lehetővé teszik számukra, hogy külső erőforrásokra rátehessék a kezüket.

Nyugat-Európára még a hetvenes évek elején is ez a helyzet jellemző.⁴³ Franciaország esetében a népesség túlnyomó többsége valóban haszonélvezője lehet különféle igen kiterjedt szociális védelmeket biztosító rendszereknek. Vannak természetesen peremre szorult szórványnépesség-

43 Az Egyesült Államok helyzete speciális. Élenjár a gazdasági fejlettségben, maximálisan elkötelezett egy imperialista típusú politikában, ennek ellenére nem nagyon alakultak ki a feltételei egy általánosított érvényű társadalmi tagságnak. Itt azonban nincs elég helyünk ahhoz, hogy részletesen elemezhessük e speciális helyzet mibenlétét.

gek is, amelyekre – és ez nem véletlen – előszeretettel alkalmazzák a „negyedik világ” kifejezést, ami világos utalás a „harmadik világra”, vagyis Földgolyónk azon területeire, amelyek „alulfejlettek”, lakosságuk ki van szolgáltatva a szegénység és a társadalmi létbizonytalanság határainak.⁴⁴ Az idézett hetvenes évek elején, ha másként nem, hát *metaforikusan* bízvást lehetett úgy fogalmazni, hogy az anyaországnak megvan a maga belső „bennszülöttei”, akik kétségkívül tősgyökeresek ugyan, de képtelennek bizonyultak alkalmazkodni a modern bérmunkás-társadalom kényszereinek rendszeréhez, s akiknek létezése nem érdemelte ki az „állampolgár” minősítést, akik tehát legfeljebb csak „másodlagos állampolgárként” jöhetnek szóba. Velük kapcsolatban azonban szinte mindenki úgy gondolta, hogy reziduális, a múltból, az archaikus szegénységből zárványszerűen ránk maradt csoportokról van szó, amelyek a gazdasági és társadalmi fejlődés során szép lassan majd fölszámolódnak s nyomuk vész.

Ennek inkább az ellenkezője történt. Amióta csak a hetvenes évek elejétől fogva elkezdtünk „válságról” beszélni, Franciaországban olyasmizajlik, ami éppen fordítottja a társadalmi fejlődésnek, s aminek nyomán csak fokozódik a biztonságvesztés és az elszegényedés. Ma már ritkábban emlegetjük a „negyedik világ” archaikus szegénységét, de az 1980-as évek közepe óta egyre többet beszélünk az „új szegényekről”, és néhány éve már egyre inkább előjön témaként a „szegény dolgozó” kérdése. Mind megannyi jele a helyzet súlyosbodásának. Az „új szegények” kifejezés azoknak az embereknek az előfordulására utal, akiknek sikerült ugyan betagozódniuk a bérmunka társadalmába, de elvesztették azokat a védelmeket, amelyek korábban lehetővé tették, hogy megőrizték gazdasági és társadalmi függetlenségüket. A „szegény dolgozók” léte pedig arra utal, hogy a munkaviszonyok egyre romló feltételei között hiába van valakinek munkája, ez nem minden esetben elég ahhoz, hogy megőrizze ezt a függetlenséget.

A külvárosok állapota ehhez a „spirálhoz” igazodik, s jól mutatja: most éppen hol tartunk. Fernand Braudel munkásságát követve Immanuel Wallerstein megmutatta, hogy a kapitalizmus ma már a „világgazdaság” keretei között működik, amely nem egyéb, mint egy centrum és a perifériái közötti aszimmetrikus viszony.⁴⁵ Márpedig az aszimmetria nem csak „idegen vidékek” vonatkozásában áll fenn. A nemzet keretein belül is kialakulhatnak perifériák, egyfajta „szegény Dél” övezetei, amelyek mögött egyre élesebben rajzolódnak ki egy társadalmi formáció sötét oldalának vonásai: szegénység, erőszak, rasszizmus, személyes és szociális biztonságvesztés. Ahogyan egykor Fernand Braudel fogalmazott: „Ezekben a földrajzi régiókban az emberek életéről a Purgatórium – ha ugyan nem a Pokol – jut a szemlélődő eszébe.”⁴⁶

44 Ne feledjük el, hogy az *Ancien régime* végnapjaiban a „negyedik rend” kifejezés egy olyan népszerű megjelölésre született, amely lejjebb volt a Harmadik Rendnél, vagyis azon társadalmi csoportoknál, amelyek szerény helyzetük ellenére beletartoztak a rendi státussal és a jogállásokkal rendelkezők alkotta szabályos struktúrába.

45 Lásd Immanuel Wallerstein: *Capitalist World Economy*, Cambridge University Press, 1979.

46 Fernand Braudel: *La Dynamique du capitalisme*, Paris, Flammarion Champs, 1988, 86. old.

Azzal, hogy a nemzetek fölötti szintre emeli a mind könyörtelenebb versengés kényszerét, a kapitalizmus jelenlegi rendszere csak kiélezi ezeket a feszültségeket. A perifériák egyszerre távolodnak tőlünk, illetve kerülnek mind közelebb hozzánk. A világgazdaság legtávolibb vidékeire szorulnak vissza, egyszersem megtelepednek a megtartó erejüket mindinkább elvesztő nemzetállamok kebelében is. A periféria tehát magába szippantja az olyanokat is, akik korábban egészen közel voltak a centrumhoz, s ezeknek az embereknek és csoportoknak a társadalmi tagsága mind jobban csorbul.

A periféria – esetünkben a francia külváros – így tehát mintegy töményen mutatja föl a „faji” kérdés és a társadalmi kérdés feszültségeit, mivel azok, akikre az egyik meg a másik leginkább nehezedik, igen nagy számban ide szorulnak ki. De az a tény, hogy ezek a kérdések a leginkább drámai módon a periférián vetődnek fel, nem jelenti azt, hogy jelentőségüket tekintve periférikusak lennének. Éppen ellenkezőleg. A „faji” megkülönböztetés megnyilvánulásainak és a társadalmi szétesés legsúlyosabb elemeinek ez az egymásba szervülése, aminek jelenleg a külvárosokban szemtanúi lehetünk, az egész társadalmat fenyegeti kettészakadással. Ennek bekövetkeztét megakadályozni pedig csak azzal lehet, ha teljes egészében visszaállítjuk annak lehetőségét, hogy mindenki élhessen a politikai és szociális értelemben vett társadalmi tagság nyújtotta jogokkal.

A külvárost nem hagyhatjuk magára, mert olyan kihívások érik, amelyek a társadalom egészének jövőjére lehetnek kihatással. A szociális vonatkozások felől nézve: ma már nem tehetjük meg (mint harmincegynéhány éve), hogy a szegénységet, a társadalom peremére kiszorulást hordalék-jelenségnek véljük, s arra várjunk: leülepedett maradványait majd csak magával sodorja és eltünteti a gazdasági és társadalmi fejlődés. Ma a biztonságvesztés és a kiilleszkedés új formáival kell szembenéznünk. Az etnikai vonatkozások felől nézve: ha visszavonhatatlanul magunk mögött hagyunk is a gyarmati időszakot, a vándormozgalmak sodra és az új demográfiai helyzet meg fogják sokszorozni azokat a problémákat, amiket a különböző etnikai csoportok egymás mellett élése hoz felszínre. Kénytelenek leszünk kidolgozni egy új, multikulturális és valóban sok-etnikumú Köztársaság életképességének feltételrendszerét.

A külvárosban ne gettót lássunk. Tekintsük olyan munkateretnek, ahol nagyon sok tenni- és tanulni való vár ránk.

Fordította Léderer Pál